

Ὁ κεστὸς ἱμάς («κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλω...»)

Αἱ περιδιαβάσεις εἰς τὸν Ὅμηρον, αἱ παρεκβολαὶ κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Εὐστάθιον, εὐφραίνουν πάντοτε τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐμπλουτίζουν τὴν ποιητικὴν του διάθεσιν κι ἀκόμη περισσότερο τοῦ καλλιεργοῦν τὸ ἦθος τοῦ πολίτου καὶ τῆς ἀρρήκτως συνδεδεμένης μαζί του ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς· τὰ γνῶριζαν αὐτὰ οἱ Ἕλληνες καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐθέσπισαν τὸν Ὅμηρο ὡς τὴν κυρίαν βάσιν τῆς παιδεύσεώς των, τῆς παιδείας των, ἀπ' τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν μέχρι τὴν μέση παιδεία καὶ τὴν ἀνωτάτη· ἴσχυαν αὐτὰ, ἀνεξαρτήτως τῶν διακυμάνσεων τῆς πολιτικῆς μας ὑπάρξεως, ἀπ' τὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς κλασικοὺς χρόνους μέχρι τὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν περίοδο τῆς φραγκοκρατίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας. Μὲ τὸν Ὅμηρο ὡς ὁδηγὸ στὸ μυαλό τους, μᾶλλον τῆς προφορικῆς παραδόσεως περισσότερο, τὰ μικρὰ παιδιὰ ὡς τὶς μέρες τοῦ '21, κάτω ἀπ' τὸ φῶς τῆς λυχνίας, ἢ τοῦ λαδοφάναρου καὶ τῆς δάδας, μάθαιναν πάνω στὴν πλάκα τὰ πρῶτα τους γράμματα καὶ διηύρουναν τὶς γνώσεις τους στὴ γραμματικὴ καὶ στὴν γεωμετρία, στὴν γραφικὴ, στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες τῆς ἐποχῆς μας, καὶ στὴν μουσικὴ καὶ στὴν γυμναστικὴ· ὁ θεῖος ποιητὴς ἦταν ὁ πρῶτος ὁδηγὸς τῶν νέων στὴ μόρφωσή τους σὲ ὀλόκληρη τὴν ἱστορία μας, ἀλλὰ καὶ ὁ μυσταγωγὸς τους εἰς τὸν ἀστείρευτο πλοῦτο τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου.

Ὅταν ὁ Αἰσχύλος λέγει, ὅτι οἱ τραγωδίαις του εἶναι ψυχία τῶν μεγάλων δείπνων τοῦ Ὀμήρου, ὑπογραμμίζει χαρακτηριστικὰ τὸν ρόλο τοῦ μεγάλου ποιητοῦ εἰς τὴν παιδευσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ φυσικά, προσθέτομε ἐμεῖς, καὶ τῆς ἀνθρωπότητος: «τὸ τοῦ καλοῦ καὶ λαμπροῦ Αἰσχύλου, ὃς τὰς αὐτοῦ τραγωδίας τεμάχη εἶναι ἔλεγεν τῶν Ὀμήρου μεγάλων δείπνων»¹. Αἱ περιδιαβάσεις εἰς τὸν Ὅμηρον ποικίλουν ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν πολιτικὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων, ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀναζητήσεις των· ἡ ἱστορία ἔδειξε, ὅτι, ὅταν οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται ἀπολύτως βέβαιοι γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ γιὰ τὴν πορεία τους—μιλάμε πρωτίστως γιὰ τὴν δυτικὴ παράδοση—, δηλαδή ἔχουν διαμορφώσει ὀλοκληρωμένη καὶ δεδομένη γι' αὐτοὺς πίστη γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν κοινωνία τους, ὅτι εἶναι προσηλωμένοι σὲ πλήρη καὶ ὀλοκληρωμένη ἰδεολογία, τότε δὲν ἀνατρέχουν καὶ πολὺ ἢ ἴσως καὶ καθόλου στὸν γενάρχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ· ὅταν ἀντιθέτως, σὲ ἄλλες περιόδους, ἔχουν ἔντονες ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν πολιτικὴν τους ἔκφραση καὶ πολλὰς ἀναζητήσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ

¹ Ἀθήναιου, «Δειπνοσοφισταί», Βιβλ. Η', κεφ. 347.

θηρσκευτική τους ὀργάνωση, τότε προσφεύγουν εἰς τὸν Ὅμηρον, ὡς πηγὴν ἐμπνεύσεως ἰδεῶν καὶ θεσμῶν. Ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ψυχολογία του, ἐκπηγάζει ἀπ' τὰ νάματα τῆς μυθολογίας του, ἀπ' τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς θεοὺς του· οἱ ἀμφίδρομες αὐτὲς σχέσεις μετροῦν στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τοῦ ἀτόμου, στὴν ἄσκησίν της ἀπὸ ἐλεύθερο πολίτη ἢ στὴν ἐκτέλεσίν της ὡς διατεταγμένη ὑπηρεσία ἀπὸ ὀπαδὸ ἢ πιστό.

Οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς τους καθορίζει τὴν πολιτικὴ τους στάση ὡς ἄτομα, ὡς πολῖτες καὶ ὡς λαοί, αὐτὸ μᾶς διδάσκει ὁ θεῖος Ὅμηρος· ἔπλασε ἰσοτίμους τὰς σχέσεις τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου μὲ τοὺς θνητούς, μὲ τὰς ἰδίας ἀρετὰς καὶ τὰς ἰδίας κακίας, χωρὶς οὐδεμίαν σχεδὸν διαφορὰ. Μοναδικὴ ἐξαιρέσις ἦταν καὶ εἶναι ἡ ἀθανασία τῶν θεῶν καὶ ὁ βραχὺς βίος τῶν βροτῶν, ἀλλὰ αὐτὴ δὲν ἐμπόδιζε καὶ πολὺ τὴν ἰσοτιμίαν τῶν σχέσεών τους, ἂν καὶ μερικὲς φορὲς τὴν ἐνίσχυε· αὐτὸς ἐθεμελίωσε τὴν πολιτικὴ τους παράδοσιν καὶ παρέδωσε εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἰσοτιμίαν τῶν σχέσεών τους μὲ τοὺς θεοὺς τους καὶ τὴν πεποίθησιν τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας τους, μέσα ἀπ' τὸν διάλογο εἰς τὰ πολιτικὰς τους ἐπιλογάς. Ὁ διάλογος μὲ τοὺς θεοὺς τους ἦταν πολιτικὸς καὶ μὲ ἀρμονικὸν λόγον, μολπὴν τὴν ὀνομάζει ὁ ποιητής· τραγουδοῦσαν, ἔμελλον, κατὰ τὰς θυσίας των, ὅπως καὶ οἱ θεοί, ἢ χόρευαν τοὺς κύκλιους χοροὺς καὶ εὐφραίνονταν οἱ προστάτες των· μετεξέλιξη τῶν χορῶν αὐτῶν εἶναι ὁ χορὸς τῆς τραγωδίας, οἱ χοροὶ τῶν ἑορτῶν, ἴδιοι σχεδὸν μέχρις τῆς μέρας μας στὴ δημοτικὴ μας παράδοσιν, ὅπως οἱ κύκλιοι χοροί.

Ὁ λόγος καὶ ἡ μουσικὴ ἀρμονία, ὡς μέσο ἐπικοινωνίας ὄλων μεταξύ των, ἀλλὰ καὶ ὡς προσωπικὴ δέσμευσις καὶ ὄρκος, ὡς ἔπος μὲ προεκτάσεις εἰς τὸν δικανικὸν καὶ δραματικὸν λόγον, τὸ μέλος, τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμὸν, ἐδέσποζον εἰς τὰς σχέσεις τῶν θεῶν μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους· δεύτερος παράγων εἶναι ἡ ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ, εἰς τὰ πρῶτα τῆς βήματα διαμορφώνουσα τὴν ψυχολογίαν τοῦ πολίτου, τὸ ἦθος του, καὶ προετοιμάζουσα τὴν ἄμεσο δημοκρατία· τρίτος ἔρχεται ὁ ἔρως, εἴτε ὡς δημιουργικὴ ἐπικοινωνία, εἴτε ὡς ἀφροδισιακὴ, ὀπιιάζουσα. Ἡ ἄσκησις τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς εἴτε εἰς τὴν Ἀγοράν, ὡς πολιτικὴ ἔκφρασις ἐνώπιον ὄλων, εἴτε ἀτομικῶς, ὡς προσωπικὴ στάσις ζωῆς τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ὡς ἦθος, εἰς εἰδικὰς καταστάσεις, σφυρηλατοῦν τὴν νοσοτροπία του καὶ τοῦ ἐπιτρέπουν ἐρανίζεσθαι ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἀγαθὰ...

Διὸς ἀπάτη

Ὅταν ἡ Ἥρα εἶδε ψηλὰ ἀπ' τὸν Ὀλυμπο τὴν σαρωτικὴ εἰσβολὴ τῶν Τρώων στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν καὶ τὴν ἀπειλὴ γιὰ πυρπόληση τῶν πρώτων πλοίων τους, ἐνῶ ὁ Ζεὺς παρακολουθοῦσε μειδιῶν τὴν μάχη ἀπ' τὴν κορυφὴ τῆς Ἴδης, ἔβαλε σὲ ἐνέργεια τὰ μεγάλα της μέσα· ἡ βοήθεια τοῦ Ποσειδῶνος δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἀντιστρέψαι τὴν πορεία τῆς μάχης· ἡ δόλια τὰς φρένας θεὰ σκέφθηκε ὅτι δὲν ἦταν εὐκόλο μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα νὰ ἀλλάξει τὴν γνώμη τοῦ συζύγου της καὶ ἀδελφοῦ της. Ἔτσι ἐπιστράτευσε τὴν ἐρωτικὴ της σαγήνη. Δεκαῆξι στίχους ἀφιερώνει ὁ ποιητὴς εἰς τὸν καλλωπισμὸ τῆς θεᾶς, τρεῖς σελίδες σχεδὸν εἰς τὴν ἀνάλυσίν τους ὁ Ἀρχιεπίσκοπος, εἰς τὰς παραδόσεις του εἰς τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδὴ δεκαπλασίους περίπου· εἶναι ἀναλυτικὸς ὁ Εὐστάθιος καὶ πληρέστατος εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς προετοιμασίας τῆς γυναίκας γιὰ τὸν ἐρωτικὸ ἐρεθισμὸ τοῦ ἀνδρός· δείχνει ὅτι γνώριζε ἄριστα τὴν ψυχολογία καὶ τὶς ἐνδόμυχες σκέψεις τῆς πρώτης τῶν θεαινῶν τοῦ Ὀλύμπου, γνώριζε ὅσο καὶ ὁ θεῖος ποιητὴς ἀπὸ γυναῖκες καὶ ἀπὸ ἔρωτα...

Ἡ Ἥρα ἦταν ὀλίγον παχουλότερη καὶ μᾶς τὸ λέει ὁ Ὅμηρος, ὅταν περιγράφει τὸ πῶς φόρεσε τὰ πέδιλά της,

ποσσὶ δ' ὑπὸ λιπαροῖσιν ἐδήσατο καλὰ πέδιλα²,

στὰ τροφαντά, παχουλά της πόδια φόρεσε ὠραῖα πέδιλα.

κι ὠρια σαντάλια ἀπὲ ἔδεσε στὰ λιμπιστά της πόδια...

Ἦθελε νὰ προκαλέσει τὴν ἐρωτικὴ ἐπιθυμία τοῦ συζύγου της μὲ τὴν πρώτη του ματιὰ καὶ γι' αὐτὸ ἦταν πολὺ προσεκτικὴ στὸ βάζιμό της καὶ στὰ στολίδια της· παρ' ὅλο ὅτι ἡ μάχη κορυφωνόταν στὸν ναύσταθμὸ τῶν Ἑλλήνων, δὲν βιαζόταν καὶ πολὺ ἡ μεγάλη θεά.

πεξαμένη χερσὶ πλοκάμους ἔπλεξε φαινοῦς
καλοῦς ἀμβροσίους ἐκ κράατος ἀθανάτοιο.

Μόνη της πλύθηκε, ἀλοιφθηκε μὲ ἀρωματικὰ ἔλαια κι ἔκοψε κάποια ἀπ' τὰ μαλλιά της, φυσικὰ ὅσα πετοῦσαν, «πεξαμένη χερσὶ», ἐνῶ ἔπλεξε τὰ ἄλλα σὲ πλοκάμους, χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖ καθρέφτη, τί θεὰ ἦταν!

χτενίζει τὰ πυκνόσγουρα καὶ πλέχνει τὰ πλεξούδια,
πλούσια πλεξούδια ἀπ' ὄμορφο θεοτικὸ κεφάλι.

² Ὅμηρου, «Ἰλιάς», ῥαψῶδια, Ξ, 186, 176-177, μετάφραση Ἀλεξάνδρου Πάλλη.

Τὰ κούρευε μὲ τὰ δάκτυλά της κι ἔπλεξε φωτεινοὺς ὁμορφους πλοκάμους θεϊκοὺς μὲ ἀθάνατη μορφή, φόρεσε τὸ θεϊκὸ μαντίλι της, μὲ πολλὰ στολίδια, καὶ στὸ στήθος της ἔβαλε χρυσᾶ κοσμήματα, ἐνῶ πρόσθεσε καὶ τὴν ζώνη της γύρω της μὲ ἑκατὸ θυσσάνους καὶ στὰ αὐτιά της ἔβαλε χρυσᾶ σκουλαρήκια περιλαμπρα καὶ τέλος ἔβαλε τὸ λευκὸ καπέλο της. Δὲν ἀρκέσθηκε σὲ αὐτὰ ἢ δολοφρονέουσα θεά, εἶχε καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις της, ὅπως ὅλες οἱ γυναῖκες· προχώρησε πρὸς τὸ δῶμα τῆς Ἀφροδίτης, τὸ μεγαλύτερο ἀνάκτορο τοῦ Ὀλύμπου, ὅπως μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς εἰς τὴν «Ὀδύσειαν», διότι τὸ ἔκτισε ὁ Ἥφαιστος γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὴν σύζυγόν του Ἀφροδίτη, ἄλλο ἂν ἢ ἀνέμελη θεὰ τὸ χρησιμοποιοῦσε ἢ ἴδια γιὰ τὶς προσωπικὲς της περιπέτειες. Ὅταν ὅμως αὐτὸς ἀγανακτοῦσε μὲ τὴν σύζυγό του εἶχε κοντὰ του τὴν Χάριν λιπαροκρήδεμνο,

τὴν δὲ ἶδε προμολοῦσα Χάρις λιπαροκρήδεμνος
καλή, τὴν ὥπιε περικλυτὸς ἀμφιγυήεις.³

Μὲ τὴν ὁποία εἶχε σαρκικὲς σχέσεις, «τὴν ὥπιε», λέει ὁ Ὅμηρος· παχουλότης ἦταν κι ἀφράτη, μὲ τὸ πλουμιστὸ μαντήλι της,

κι ἅμα τὴν εἶδε, πρόστρεξε ἢ λαμπροσκούφω Χάρι
πανώρια, πανώρια ποῦχε ὁ ξακουστὸς τεχνίτης τέρι.

Ὅταν ἔφθασε ἢ Ἥρα εἰς τὸν θάλαμόν της, ἔργο κι αὐτὸς τοῦ υἱοῦ της Ἥφαιστου, ἀνοιξε τὴν θύρα μὲ τὸ δικό της κλειδί, τὸ ὁποῖο κανεὶς ἄλλος θεὸς δὲν εἶχε κι ἔτσι δὲν μπορούσε νὰ εἰσχωρήσει στὸ ἐσωτερικό του,

βῆ δ' ἴμεν ἐς θάλαμον, τὸν οἱ φίλος υἱὸς ἔτευξεν
Ἥφαιστος, πυκινὰς δὲ θύρας σταθμοῖσιν ἐπῆρσε
κλειδί κρυπτῆ, τὴν δ' οὐ θεὸς ἄλλος ἀνῶγεν.⁴

Φοβόταν ἢ θεὰ ὅτι κάποιος ἄλλος θεός, ὁ Ἑρμῆς ὅπωςδήποτε ἢ καὶ ἄλλος, μπορούσε νὰ μπεῖ καὶ νὰ τὶς κλέψει πολλὰ ἀπ' τὰ πράγματά της, κι ὕστερα τρέξε βρέστα! κλέβονταν μεταξύ τους οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου κι ὄχι μόνο ὁ θεὸς τοῦ ἐμπορίου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, ἀρκεῖ νὰ βρισκαν τὴν κατάλληλη εὐκαιρία· εἶχαν κι αὐτὴν τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία, ὅπως ἔλεγαν καὶ ψέμματα μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς θνητούς. Ἔτσι ὅταν ζητοῦσαν κάτι σημαντικό, ἔπαιρναν ὄρκο, τόσο μεταξύ τους ὅσο καὶ μὲ τοὺς βροτούς, σὲ τίποτε δὲν τὸ ἔχαν.

³ Αὐτόθι, ῥαψωδ., Σ, στ. 382-383, μετάφραση Ἀλεξάνδρου Πάλλη.

⁴ Αὐτόθι, ῥαψωδ., Ξ, στ. 166-168.

Καὶ στὸν ὄντᾱ νὰ πάει κινάει πού ὁ Ἥφαιστος ὁ γιὸς τῆς
τῆς ἔφτιασε μὲ τετριαστὰ στοὺς παραστάτες φύλλα
κι ἄγνωρο κλειστρὸ· ἀφτὸ θεὸς κανεῖς δὲν τῶξερ' ἄλλος.

Στὶς μεταξύ τους σχέσεις εἶχαν ὅλες τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, κακὲς καὶ
καλές, κι αὐτὸ ἦταν τὸ κύριο κριτήριό τῶν ἰσοτίμων σχέσεών τους, ἀλλὰ
καὶ τοῦ πολιτικοῦ χαρακτηῖρος των, τοῦ προσωπικοῦ ἠθους των· ἀπ' τὴν
ἀμοιβαία ἀλληλεξάρτησή τους στὰ μικρὰ καὶ ἐπουσιώδη -τὰ ὅποια ὅμως
διαμορφώνουν τὸν χαρακτηῖρα, τὸν προσωπικὸ πρῶτα καὶ μετὰ τὸν
πολιτικὸ, ὅταν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο-, καθριζόταν ἡ ἱστορικὴ
τους ἐξέλιξη, θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ τους πρακτικὴ.

Εἶχε ὅμως ἀκόμη ἀμφιβολίες, ὅπως κάθε γυναῖκα, καὶ προσέφυγε στὴ θεὰ
τοῦ ἔρωτος· φθηνὲς δικαιολογίες πρὸς τὴν Ἀφροδίτη, τὰ μικροψεμματάκια
-ἂν καὶ ὁμολόγησε ὅτι ἡ ἴδια ὑποστήριζε τοὺς Ἑλληνες, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη
τοὺς Τρῶες-, ὅτι ἤθελε νὰ συμφιλιώσει τὸν Ὠκεανὸν μὲ τὴν Τηθὺν εἰς τὰ
πέρατα τῆς γῆς, διότι ἀπὸ καιρὸ πολὺ, «δηρὸν χρόνον», ἦταν μαλωμένοι
καὶ δὲν εἶχαν ἐρωτικὲς σχέσεις, «ἀλλήλων ἀπέχοντα»· ἡ ἴδια τοὺς εἶχε
ὑποχρέωση διότι τὴν εἶχαν φιλοξενήσει, μαζί μὲ τὴν μητέρα τῆς Ῥέα, ὅταν
ὁ Ζεὺς πολεμοῦσε μὲ τὸν πατέρα του Κρόνο καὶ τοὺς Τιτάνες· τὰ πίστεψε
ἡ ὀλιγόνους θεά, δὲν τὴν ἔπαιρναν καὶ πολὺ στὰ σοβαρὰ στὸν Ὀλυμπο, κι
ἔβγαλε ἀπ' τὸ στήθος τῆς τὸν κεστὸν ἰμάντα καὶ τῆς τὸν προσέφερε,

ἦ, καὶ ἀπὸ στήθεσφιν ἐλύσατο κεστὸν ἰμάντα
ποικίλον, ἐνθα δέ οἱ θελκτήρια πάντα τέτυκτο.
ἐνθ' ἔνι μὲν φιλότης, ἐν δ' ἴμερος, ἐν δ' ὀαριστὺς
πάρφασις, ἦ τ' ἔκλεψε νόον πύκα περ φρονεόντων⁵,

κι ἀμέσως ἀπ' τὰ στήθη τῆς ἔλυσε τὸν κεστὸν ἰμάντα/ τὸν πολυποίκιλο,
ὅπου πλέχθηκαν ὅλα τὰ θελκτήρια./ μέσα ἦταν ἡ ἀγάπη, ἡ ἐπιθυμία καὶ ὁ
πλούσιος λόγος,/ πού ἔκλεβαν τὸ μυαλὸ καὶ τῶν σωφρόνων ἀνθρώπων.
Τὸν πῆρε ἡ μεγάλη θεὰ κι ἦταν σίγουρη πλέον, ὅτι θὰ γινόταν ὅλα ὅπως
τὰ εἶχε σχεδιάσει στὸ μυαλὸ τῆς· χαμογελώντας εἰρωνικὰ τὸν πέρασε
κάτω ἀπ' τὸν κόλπο τῆς. Δὲν κατάλαβε τίποτε ἡ ξανθιά θεά...

Εἶπε, καὶ λεί ἀπ' τὰ στήθια τῆς τὸ κεντιστὸ ζουνάρι
μυριόχρωμο, ποῦναι ὅλα τῆς τὰ μάγια ἐκεῖ πλεγμένα.
Ἐκεῖ εἶναι ὁ Πόθος κι Ἐρώτας, ἐκεῖ εἶναι ἡ ξελογιάστρα
Γλυκομιλιὰ πού καὶ τὸν νοῦ τὸν πιὸ γερὸν τρελαίνει.

Εἶναι σαφὴς ὁ ποιητής, ὅταν λέει ἡ Ἀφροδίτη,

⁵ Αὐτόθι, Ἰλιάς, ῥαψωδία, Ε, στ., 214-217.

τῆ νῦν, τοῦτον ἰμάντα τεῶ ἐγκάτθεο κόλπῳ
ποικίλον, ᾧ ἔνι πάντα τετεύχεται· οὐδέ σέ φημι
ἄπρηκτόν γε νέεσθαι, ὅ τι φρεσὶ σῆ μενοινᾶς⁶.

Μὲ ἀπόλυτο ὕψος ἀπευθύνεται ἡ θεὰ τοῦ ἔρωτος στὴν μεγαλύτερη θεὰ τοῦ Ὀλύμπου, ἐπειδὴ γνωρίζει τί εἶναι αὐτὸ πού τῆς προσφέρει:

Νά, ζῶσε ἀφτὸ στὴ μέση σου τ' ὠριόχρωμο ζουνάρι·
ὄλα θὰν τᾶβρεις μέσα ἐκεῖ πλεγμένα, καὶ σ' τὸ τάζω
πῶς ἀκατόρθωτα δὲν πᾶς, ὅτι ἂν σκοπέβει ὁ νοῦς σου.

Ὁ Εὐστάθιος μᾶς προσφέρει πειστικώτατη ἐρμηνεία τῆς παρεμβολῆς τοῦ ἐπεισοδίου ἀπ' τὸν θεῖον ποιητὴν: «Ἰστέον δὲ ὡς οὐ μάτην ὁ ποιητὴς οὐδὲ τῷ τῆς Ἥρας ἐπεισοδίῳ ἐνταῦθα χρᾶται καὶ τῷ τοῦ κεστοῦ πλάσματι καὶ τῆ τοῦ Διὸς ἀπάτῃ, ἀλλ' ἵνα κεστόν τινα ποικίλον καὶ αὐτὸς τῆ τοιαύτη ἀφορμῇ ἐξ ἐννοιῶν διαφόρων συγκροτηθέντα ἐνθήσει τῆ οἰκεία ποιήσει ἐπάγεσθαι τὸν ἀκροατὴν ἐξισχύοντα. σκοπὸς μὲν γὰρ αὐτῶ προηγουμένως ἐρωτικὴν ἐνταυθοῖ ἐκθέσθαι διήγησιν ὡς ἐν ἰδέᾳ γκλυκύτητος. τοῦτο δὲ ποιῶν οὐκ ὀλίγα οὕτω σεμνὰ κατορθοῖ, τοῖς ἀστείοις σπουδαῖα παραμιγνύς... ἔτι δὲ καὶ ἠθικούς τινας λόγους ὑποκινεῖ, ἐν οἷς περὶ Χαρίτων διαλαμβάνει, καὶ ἐν οἷς διδάσκει ὡς παραφυλακτέον τῷ σώφρονι τὰς σφοδρὰς ἡδονὰς καὶ τοὺς τῶν γυναικῶν λόχους καὶ λόγους, αἱ τὰ πολλὰ δολοφρονέουσαι φθέγγονται, εἴ γέ τε καὶ ὁ Ζεὺς ὑπὸ τοιούτων ἀπάτῃν πάσχει. ὑπογράφει δὲ καὶ γυναικῶν τρόπους, ὅποια τοῖς ἀνδράσιν εἰσίν, εἰ μὴ συντρέχοιεν οἷς αὐταὶ βούλονται»⁷. Λίαν κατατοπιστικὸς ὁ Εὐστάθιος καὶ πλέον πειστικὸς μᾶλλον εἰς τοὺς φοιτητὰς του, πολλοὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἔγιναν οἱ πρωτεργάτες τῆς παλαιολογεῖου ἀναγεννήσεως, ἔστω κι ἂν δὲν τοὺς γνωρίζουμε ὅλους· ἡ γυναῖκα εἴτε ὡς θεά, εἴτε ὡς θνητὴ παραμένει ἡ ἴδια, μᾶς λέει ὁ ποιητὴς καὶ ὑπογραμμίζει ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ Ἀρχιεπίσκοπος ἐν συνεχείᾳ. Ἐνα πρᾶγμα ἀπουσιάζει εἰς τὴν πλοκὴν καὶ τὴν σκηνὴν τοῦ Ὀμήρου, δὲν ἀποπνέεται γλυκύτης καὶ θαλπωρῆ, ζεστασιά, ἀγωνία καὶ φροντίδα διὰ τὸν ἑταῖρον, ἐγγενῆ εἰς τὸν ἔρωτα.

Ὁ Εὐστάθιος μᾶς ὀδηγεῖ περιτέχνως εἰς τὴν πλοκὴν τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, τῆς Ἰλιάδος ἐδῶ, λέγων ὅτι πρέπει νὰ ξέρουμε ὅτι δὲν ἐντάσσει ὁ ποιητὴς εἰς μάτην τὸ ἐπεισόδιο τῆς Ἥρας, μὲ τὴν παρεμβολὴν τῆς σκηνῆς τοῦ κεστοῦ ἰμάντος καὶ τῆς ἀπάτης τοῦ Διὸς, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ τὴν ἐνσωμάτωσιν εἰς τὴν ἀπαγγελία τοῦ ἔπους ἐνὸς ποικίλου κεστοῦ ἰμάντος,

⁶ Αὐτόθι, στ., 219-221.

⁷ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, «Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα», 973,39-43, 49-53, καὶ κατωτέρω, σελ. 18, 28 καὶ 35.

όποτε με άφορμή τόν θεϊκόν ἱμάντα καί με διαφόρους ἄλλας παρεμβολάς μυσταγωγεί τόν άκροατή πλουσιώτερο εἰς νέαν πλοκήν. διότι ὁ σκοπός του εἶναι ἡ παράθεσις μιᾶς εὐχαρίστου ἔρωτικῆς διηγήσεως ὡς παράβασις εἰς τὸ σημεῖο αὐτό. με τήν παράβασιν αὐτήν προσφέρει οὐκ ὀλίγα σεμνά συναισθήματα, με τήν ανάμιξιν κωμικῶν σκηνῶν με σοβαράς... ἐπὶ πλέον μᾶς προσφέρει καί ἠθικάς τινας παραινέσεις, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ σκηνή με τὰς Χάριτας, με τήν ὁποία λέγει ὅτι πρέπει ὁ σώφρων νά φυλάγεται ἀπ' τὰς ἀνεξέλεγκτας ἡδονάς κι ἀπ' τὰς ὑποσχέσεις καί τὰς παγίδας τῶν γυναικῶν, διότι αὐτὲς με δόλο εἰς τὸ μυαλό τους λένε πολλά, ὅταν ἀκόμη καί ὁ Ζεὺς παρασύρεται ἀπὸ τήν γυναικεία ἀπάτη. ὑπογραμμίζει δὲ καί τήν συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν, εἰς τὸ πῶς ἀντιδρῶν εἰς τοὺς ἄνδρας, ὅταν δὲν συμμορφώνονται με ὅσα τοὺς ζητοῦν. Οἱ ἄνδρες ξεχνοῦν εὐκόλα, κάτω ἀπ' τήν ἐσωτερική πιεστική ἔρωτικὴ ἐπιθυμία των, καί δὲν διερευνοῦν τὸν ἀπώτερο σκοπὸ τῶν γυναικῶν, ἐνῶ αὐτὲς ποτὲ μᾶλλον, μᾶς ἀπαγγέλλει ὁ ποιητὴς καί μᾶς διδάσκει ὁ πρῦτανις· ὁ πραγματικὸς ἔρωσ εἶναι λειτουργικότης, ἐντελέχεια, καί ἀπαιτεῖ τήν ἀμοιβαία καί ἀνιδιοτελεῖ προσφορὰ πρὸς τὸ ἐρωμένο πρόσωπο, τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἐσωτερικοῦ ἑαυτοῦ σου, τήν ἀπαγκίστρωσή σου ἀπὸ ὅλας τὰς ἀναστολάς, ὅποτε τότε ἀποδεσμεύονται ὅλες οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις ἀμφοτέρων, εἰς ἰσότιμην διάστασιν, καί ἐπεκτείνονται εἰς ὅλας τὰς σφαίρας τῆς ζωῆς τους· ἡ φιλοσοφικὴ διερεύνησις δὲν εἶχε προχωρήσει εἰς ἀρκετὸ βάθος τήν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου, ἀλλὰ εἶναι ζωντανὴ εἰς τήν σκέψιν τοῦ πρυτάνεως. Δὲν ἔδειξαν οὔτε ὁ Ζεὺς οὔτε ἡ Ἥρα νά ἀπήλαυσαν τὸν ἔρωτά τους εἰς τήν κορυφήν τῆς Ἰδῆς· ὁ κεστός ἱμάς εἰς ἄλλα ἀπέβλεπε... Ὀπυιάζων δείχνει ὁ πατήρ θεῶν τε ἀνθρώπων τε καί περισσότερο ἢ σύζυγός του· ζωντανὸς καί πηγαῖος ἔρωσ ἀποπνέεται μόνο εἰς τήν συνάντησιν τοῦ Ἐκτωρος καί τῆς Ἀνδρομάχης, ἀλλὰ ὀδηγοῦμεθα εἰς ἄλλην παραδρομήν.

Ὁ Εὐστάθιος συνεχίζει τήν περιγραφὴ τῆς σκηνῆς: «τὸ τοίνυν τοῦ ἱμάντος τούτου πολύκεστον τὸ φύσει πολύτρητον τῆς τοῦ σώματος ἐπιφανείας παραλαλεῖ καί πολύπορον, ἢ καί ἄλλως, τὸ τῶν ἐρώτων πολύτροπον καί ποικίλον. φέρει δ' αὐτὸ ἐν στήθεσι μὲν Ἀφροδίτῃ, Ἥρα δὲ ὑπὸ κόλπῳ, διότι καλυπτέον τὸ πάθος τοῦ ἔρωτος καί ἐγκαλυπτέον ἐπ' αὐτῷ, ἢ καί διότι τῶν ἐρώτων οἱ ἀγαθοί, φασί, διὰ γονὴν γίνονται παίδων, οἱ παῖδες ταῖς τικτούσαις ὑπὸ κόλπῳ τε φέρονται καί μαζόθεν τρέφονται... καί ὅτι ὁ ῥηθεὶς κεστός φορούμενος οὐ μόνον τὸ φοροῦν πρόσωπον ἐποίει ἐράσμιον, ὡς ἐνταῦθα τῷ Διὶ τήν Ἥραν, ἀλλὰ καί ἑτέροις ἀπὸ τοῦ φοροῦντος ἐνεποίει ἔρωτας»⁸. Ἡ πολυπειρία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἀποκαλύπτεται, ὅπως καί ἡ πολυμάθειά του εἰς τὸν Ὀμηρον καί εἰς τήν ἑλληνικὴν γραμματείαν: τὸ πολύκεστον, τὸ πολυκέντητο τοῦ ἱμάντος παραλλάσσει τὸ φύσει πολύτρητο καί πολύπορον, με πολλοὺς δρόμους

⁸ Εὐσταθίου, ὁ. ἀ., 979,56-60, 63-65..

καὶ πηγᾶς, τῆς ἐπιφανείας τοῦ γυναικείου σώματος, ἢ καὶ διαφορετικά, τὸ πολύτροπο καὶ ποικίλο τῶν ἐρώτων -πλούσια ἢ ἐμπειρία τοῦ πρυτάνεως- ἀπ' τὴν φύση τους· ἡ Ἀφροδίτη ἔφερε εἰς τὸ στήθος τῆς τὸν πολύκεστον ἱμάντα καὶ τὸν ἔδειχνε αὐτόν, ἀλλὰ ἡ Ἥρα τὸν τοποθέτησε χαμηλότερα, πάνω ἀπ' τὸν κόλπο τῆς, γιὰ νὰ μὴν φαίνεται καὶ προκαλεῖ -ἔκανε τὴν σεμνὴ ἢ μεγάλη θεά-, διότι, «καλυπτέον τὸ πάθος τοῦ ἔρωτος καὶ ἐγκαλυπτέον», ὅπως οἱ ἀγαθοὶ εἰς τὸν ἔρωτα, «διὰ γονὴν γίνονται παιδῶν», μὲ ἀφορμὴ τὴν γέννηση τῶν παιδιῶν ἀρχίζουν τὸν ἔρωτά τους καὶ τὰ παιδιὰ γεννῶνται ἀπ' τὸν κόλπο τῶν γυναικῶν καὶ ἀπὸ αὐτὲς τρέφονται... καὶ ὁ συγκεκριμένος κεστός ἱμᾶς ὅταν φοριέται ὄχι μόνον τὸ φέρον πρόσωπο καθιστᾷ ἐράσμιον, ὅπως ἐδῶ τὴν Ἥρα εἰς τὸν Δίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους προκαλοῦσε ἐρωτικὰ αἰσθήματα. Ἡ ἐπεξήγηση εἶναι ἐξαντλητικὴ καὶ διεισδυτικὴ ἀπ' τὸν πολύπειρο Ἑλληνιστὴ: «τὸ δὲ τῆ, ὃ ἔστι λάβε νῦν τοῦτον τὸν ἱμάντα, συμφωνεῖ τῷ τῆς Ἥρας λόγῳ. κάκεινη γὰρ ἀπὸ μέρους λαλοῦσα νῦν, δός μοι, ἔφη, φιλότητα καὶ ἴμερον, ὡς μὴ τῆς δόσεως διηνεκοῦς ἐσομένης κατὰ λόγον δωρεᾶς, ἀλλὰ πρὸς τινα βραχὺν καιρόν. προστακτικὸν δὲ εἶναι συζυγίας δευτέρας τῶν περισπωμένων σαφῶς ἀποφαίνονται οἱ παλαιοὶ τουτὶ τὸ τῆ, φάμενοι ὡς ἔστι ῥῆμα τάω τῷ, ὡς ζάω ζῶ, καὶ καθὰ ἔζασον, ἔζων, οὗ τρίτον ἔζη καὶ προστακτικὸν ζῆ, οὕτω καὶ ἔταον ἔτων, οὗ ἔστι τὸ τρίτον, καὶ τῆ τὸ προστακτικόν»⁹. Δανεικὸν τὸν ἔδωσε τὸν κεστόν ἱμάντα ἡ Ἀφροδίτη εἰς τὴν Ἥραν κι ὄχι γιὰ πάντα, δὲν ἦταν δωρεά, μόνον γιὰ νὰ κάνει τὴν συγκεκριμένη τῆς δουλειά, νὰ συμφιλιώσει τὸν Ὠκεανὸ μὲ τὴν Τυθὴν, ἀλλὰ τὸν δόλο τῆς δὲν τὸν κατάλαβε, ἡ ἀγαθὴ ξανθιά· ὅσο γιὰ τὴν Ἥρα, τῆς ἔφθανε ἡ φιλότης καὶ ἡ εὐνή γιὰ μιὰ φορὰ μὲ τὸν σύζυγο καὶ ἀδελφὸ τῆς, τὸν σκοπὸ τῆς τὸν πέτυχε, γιὰ τὸν ἔρωτα, δὲν νοιάστηκε!

Ἡ διδασκαλία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἰς μεγάλο βάθος καὶ ἔκταση στὸ «θηρσκοκρατούμενο» Βυζάντιο λέει πολλά· τὰ μαθήματα τοῦ πρυτάνεως δὲν τὰ παρακολουθοῦσαν μόνον οἱ φοιτητὲς του, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐκτὸς τοῦ ιδρύματος, ἂν καὶ τότε ἦταν ἐνιαία ἢ ἐκπαίδευσις καὶ παρακολουθοῦσαν ὅλα τὰ μαθήματα ὅλοι οἱ φοιτητὲς. Μᾶς ἐπιβεβαιώνει ὁ Εὐστάθιος, ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις ἦταν καθαρὰ ἑλληνικὴ, χωρὶς καμμία σχεδὸν διαφορὰ ἀπὸ ἐκείνη τῶν κλασικῶν χρόνων· ἄλλωστε ἴσχυε καὶ ὁ θεσμὸς τῆς θύραθεν παιδείας. Οἱ παραδόσεις τοῦ μεγάλου Ἑλληνιστοῦ μεταφέρονταν σὲ ὅλους τοὺς μορφωμένους κι ἀποτελοῦσαν τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ἥθους τῶν συμπατριωτῶν του, ὄχι μόνον στὴ βασιλεύουσα, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία· βρισκόμαστε στὴν κρίσιμη μεταβατικὴ ἐποχὴ, καθὼς συνεχίζονταν οἱ Σταυροφορίες κι ἀκολουθεῖ ἡ ἄλωσις τῆς Πόλεως, μὲ τὶς γνωστὲς τραγικὲς προεκτάσεις τῆς στὴν ἱστορία μας καὶ στὴν παγκόσμια ἱστορία. Ὅπωςδήποτε ἡ διδασκαλία του συνέβαλε τὰ μέγιστα στὴν

⁹ Αὐτόθι, 980,1-6.

μεταλαμπάδευση στὰ ψηλά βουνά, ἂν ὄχι τῶν μαθημάτων μὲ τὴν δική του μορφή, ἀλλὰ τοῦ ἠθους καὶ τῆς νοσοτροπίας ὡς ἐλευθέρων πολιτῶν· ὑπογραμμίζει ἄλλωστε τὴν σημασία τῶν δημοτικῶν, ἢ πολιτικῶν στίχων στὴν ἐποχὴ του. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ὀμήρου στὰ σχολεῖα τῶν κοινοτήτων στὶς περιόδους τῆς δουλείας κάθε μορφῆς ὀφείλει πολλὰ στὰ μαθήματα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς πρωτεύουσας, ἀλλὰ πάλιν ξεστρατίζουμε...

Ἦταν πάνοπλη πλέον ἢ Ἥρα κι αὐτὸ τὸ γνώριζε ἄριστα, ἀλλὰ ἤθελε καὶ ὀλίγον χρόνο στὴ διάθεσή της, γιὰ νὰ προλάβει τὴν βοήθεια πρὸς τοὺς Ἕλληνες· ἔτσι κατηφόρισε πρὸς τὴν Πιερία, πέρασε ἀπ' τὴν Ἡμαθία καὶ τὴν Θράκη κι ἔφθασε στὴν Λῆμνο –γνώριζε ἄριστα γεωγραφία ὁ ποιητής-, ὅπου συνάντησε τὸν θεὸ Ὑπνο, ἀδελφὸ τοῦ Θανάτου. Δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλη ἢ συνεννόηση μαζί του, ὅταν μάλιστα τοῦ ζητοῦσε ἀποκοιμίσαι τὸν Δία· τρόμαξε αὐτός, γιὰ καὶ τὴν ἄλλη φορὰ πού τὸν εἶχε ἀποκοιμίσαι –ὅταν ἢ Ἥρα ἔστειλε τοὺς ἀνέμους στὸν Ἡρακλῆ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας, πρὶν ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Τρωικοῦ πολέμου-, ὅταν ξύπνησε τὸν ἔψαχνε, καὶ θὰ τὸν ἔστειλε στὰ Τάρταρα, ἂν δὲν προσέφευγε κάτω ἀπ' τὴν προστασία τῆς Νυκτός, διότι ὁ Ζεὺς,

ἄζετο γὰρ μὴ Νυκτὶ θοῆ ἀποθύμια ἔρδοι,¹⁰

τὴν φοβόταν τὴν μεγάλη θεὰ τοῦ ἐρέβους καὶ τοῦ σκότους,

κρατιόταν λοιπόν, τὰ σώψυχα τῆς Νύκτας μὴν ταράξει.

Ἔτρεμε ὁ μέγας θεὸς μὴν ἐνοχλήσει τὴν Νύκτα, τὴν πανίσχυρη θεὰ καὶ γλύτωσε κι ὁ Ὑπνος· ἢ Ἥρα ὅμως ἤξερε κάτι παραπάνω, τὸν ἄσβεστο πόθο τοῦ θεοῦ πρὸς μία Χάριτα καὶ τὸν χρησιμοποίησε ὡς τελευταῖο χαρτί της. Χάρηκε πάρα πολὺ ὁ μικρὸς κι ἀφελῆς θεὸς κι ἀμέσως ζήτησε ἀπ' τὴν Ἥρα νὰ ὀρκισθεῖ,

ἄγρει νῦν μοι ὄμοσον ἀάατον Στυγὸς ὕδωρ,
χειρὶ δὲ τῆ ἐτέρη μὲν ἔλε χθόνα πουλυβότειραν,
τῆ δ' ἐτέρη ἄλα μαρμαρέην, ἵνα νῶϊν ἅπαντες
μάρτυροι ᾧσ' οἱ ἔνερθε θεοὶ Κρόνον ἀμφὶς ἐόντες,
ἢ μὲν ἐμοὶ δώσειν Χαρίτων μίαν ὀπλοτεράων
Πασιθέην, ἧς τ' αὐτὸς ἐέλδομαι ἤματα πάντα.¹¹

¹⁰ Αὐτόθι, Ἰλιάς, στ. 261 καὶ στὶς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τὰ ἀποθύμια τῆς Νυκτός».

¹¹ Αὐτόθι, στ. 271-276.

Τὴν ὀρεγόταν τὴν Πασιθέα ὅλη του τὴν ζωὴ ὁ Ὑπνος, ἀλλὰ αὐτὴ δὲν τὸν ἤθελε, τὸν ὕπνο θάπαινε! κι ἀμέσως συμφώνησε· προηγουμένως ὅμως τὴν ὑποχρέωσε τὴν Ἥρα νὰ ὀρκισθεῖ στὸ ἀνίκητο ὕδωρ τῆς Στυγός καὶ μὲ τὸ ἓνα χέρι τῆς νὰ πιάσει χῶμα καὶ μὲ τὸ ἄλλο θαλασσινὸ νερό, ὥστε νὰ εἶναι μάρτυρες ὅλοι οἱ θεοὶ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι στὰ Τάρταρα μαζί μὲ τὸν Κρόνο, ὅτι θὰ τῆς δώσει μία ἀπ' τὶς πανέμορφες Χάριτες, τὴν Πασιθέα. Δὲν μᾶς σώθηκε ἀπ' τὴν μυθολογία τὸ πῶς πῆγε ὁ γάμος τοῦ Ὑπνου μὲ τὴν ὠραία Πασιθέα, ἀλλὰ μάλλον θὰ εἶχε τὴν ἴδια τύχη μὲ ἐκεῖνον τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν Ἥφαιστο· τὸν περιποιόταν καταλλήλως ἢ μικρὴ θεά, δὲν χωράει καμμία ἀμφιβολία, ὅπως ἔκανε καὶ ἡ θεά τοῦ ἔρωτος στὸν δικό της σύζυγο, εἶναι ζήτημα τὸ ἂν θὰ εὐχαριστήθηκε ποτὲ αὐτός· δηλαδή, κι ἂν τὸν πῆρε, σιγὰ μὴν τὸν λογάρισε ποτέ τῆς! ὑπάκουσε στὴ μεγάλη θεὰ γιὰ νὰ τὴν ἐξυπηρετήσῃ, ὄχι ὅμως καὶ νὰ ὑπηρετεῖ τὸν Ὑπνο... Ἀκολούθησε αὐτὸς ἀπὸ μακρὰ τὴν Ἥρα στὴν Ἴδη, διότι φοβόταν μὴν τὸν δεῖ ὁ Ζεὺς καὶ κρύφθηκε πάνω σὲ μιὰ ἐλάτη, παίρνοντας τὴν μορφή τοῦ ὄρνιου, τὸ ὁποῖο οἱ θεοὶ ἀποκαλοῦν χαλκίδα κι οἱ ἄνθρωποι κύμινδιν.

Ἔλα λοιπὸν ὀρκίσου με στῆς Στύγας τ' ἁγιονέρι-
μὲ τὸνα χέρι σου ἄγγιξε τὴ Γῆς τὴ μυριοφθόρα,
μὲ τ' ἄλλο τὸν ἀντίλαμπρο Γιαλό, γιὰ νᾶναι κάτου
μαρτύροι μας ὅλοι οἱ θεοὶ ποὺ τριγυροῦν τὸν Κρόνο-
πῶς ναι ἀπ' τὶς Χάρες τὶς πιὸ νιῆς τὴ μιὰ θὰ μοῦ χαρίσεις,
τὴν Πασιθιά π' ὀρέγομαι νύχτα καὶ μέρα πάντα.

Ὁ Ὑπνος ἦταν πονηρὸς καὶ ζήτησε ὄκρο στὸν ὁποῖο κατονόμασε ὅλους τοὺς ὑποταρταρίους θεοὺς, οἱ ὁποῖοι λέγονται Τιτάνες, «οἱ Τιτῆνες καλέονται»· γινώριζε ὅτι εὐκόλα ἔπαινε τὰ λόγια τῆς πίσω ἢ Ἥρα ὡς γυναίκα κι ἤθελε νὰ κατοχυρωθεῖ· ἄλλωστε δὲν θὰ εἶχε ἄλλη εὐκαιρία νὰ ἀπολαύσῃ τὴν Πασιθέα, ἔστω καὶ μοιρασμένη μὲ ἄλλους θεοὺς καὶ θνητούς, ὅπως ὁ Ἥφαιστος τὴν Ἀφροδίτη, κάποιες φορές, κάτι θὰ ἔκανε...

Λόγος θεῶν τε ἀνθρώπων τε

Ἐνα πράγμα εἶχαν κοινὸ καὶ ἰσότιμο οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν ὀμηρικὴν μυθολογίαν καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, τὸν λόγον· ὁ λόγος, μὲ τὰς πολλαπλὰς ἐννοίας του, ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὡς λόγος τῶν θεῶν εἰς τὰς μεταξύ των συνομιλίας, εἰς τὴν Ἀγορὰν των, εἰς τὴν συνέλευσίν των καὶ ὡς λόγος ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὰς παρεμβάσεις των καὶ εἰς τὰς ἐντολάς των ἢ τοὺς χρησμούς πρὸς τοὺς θνητούς. Ὡς μέσο ἐπικοινωνίας μεταξύ των εἰς τὴν καθημερινότητά των ὁ λόγος τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἡ ἀρχικὴ του ἔκφρασις, μὲ τὴν μετεξέλιξίν του ἐν συνεχείᾳ εἰς λόγον τῆς Ἀγορᾶς εἰς τὰς συνελεύσεις των, μὲ τὴν ὅποια μορφή των καὶ τὴν ἀποκορύφωσίν του εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, ὁ δικανικὸς λόγος καὶ προηγουμένως ὁ λόγος τῆς μουσικῆς των ἐκφράσεως, ὡς ἐπίνευσις τῶν Μουσῶν, μὲ τὴν ποίησιν, ἐπικὴν, λυρικὴν, ἐλεγειακὴν ἢ τὸ δράμα ὡς κορυφαίαν ἔκφρασιν, μὲ τὴν τραγωδίαν καὶ τὴν κωμωδίαν καὶ τὰς παραωδίας κάθε μορφῆς, ἀλλὰ καὶ τοὺς χορικούς καὶ γυμνικούς ἀγῶνας καὶ μὲ τὴν ἐκλέπτυνσίν του εἰς τὸν φιλοσοφικὸν λόγον· ὁ λόγος εἶναι πάντοτε ἀμφίδρομος ῥοή, ἀπ' τὸν ἐκφέροντα τὰς σκέψεις του μὲ τὴν ὀμιλίαν του, ὁ πομπός, κατὰ τὴν ἐννοίαν τῆς ἐποχῆς μας, εἰς τὸν ἀκροατὴν τῆς ὀμιλίας, ἕναν ἢ περισσότερους, τὸν δέκτην, τὸ «φθεγγόμενον» καὶ τὸ «κρῖνον», τῆς πυθαγορείου σχολῆς.

Στὴν μακρὰ ἱστορία του ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς ἐξελίχθηκε ὡς προφορικὸς πολιτισμὸς, μὲ τὶς διαφορὰς του στοὺς διάφορους λαοὺς καὶ μόνο τὰ τελευταῖα δύομισυ χιλιάδες χρόνια περίπου ἐπιβλήθηκε ὁ γραπτὸς πολιτισμὸς στοὺς λαοὺς μὲ συνεχῆ μακρόχρονη ἱστορικὴ παράδοση, κινεζικὸς, Ἰνδικὸς, ἑλληνικὸς, καὶ πολὺ ὀλιγώτερον εἰς ἄλλους· ἡ φυλογένεση στοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἀνάγει τὶς ρίζες τῆς στὸν προφορικὸν πολιτισμὸν πρωτίστως καὶ ὀλιγώτερον ἢ ἐλάχιστα στὴν περίοδο τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες, διότι σὲ αὐτοὺς ἐστιάζουμε τὴν προσοχήν μας, εἶχαν ὀλοκληρώσει τὴν φυλογένεσίν τους, ὅταν πέρασαν σταδιακὰ στὸν γραπτὸν πολιτισμὸν, ἀπ' τὸν τέταρτον π.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ μὲ δεσπότην τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὡς ἐλευθέρᾳ πολιτικῆς πρακτικῆς ἐκάστου, τοῦ πολίτου· ὁ πολίτης τοῦ τετάρτου αἰῶνος σὲ ἕνα διέφερε ἀπ' τὸν προπάππον του τοῦ πέμπτου αἰῶνος, στὴν ὄντογένεσίν του.

Ὁ μαραθωνομάχος καὶ ὁ σαλαμινομάχος εἶχε πλήρη ταύτιση τῆς ἐλευθέρᾳς πολιτικῆς πρακτικῆς ὡς ἐνεργὸς πολίτης εἰς τὴν Βουλὴν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἄξιος ὀπλίτης, ὅπως καὶ δικαστὴς καὶ ἐνεργὸς ἑταῖρος εἰς τοὺς μουσικούς καὶ χορικούς ἀγῶνας ἢ εἰς τοὺς δραματικούς, ὡς τραγικὸς ποιητὴς καὶ μουσικὸς εἰς τὸν ἐμμελῆ λόγον του, ὑποκριτὴς, κριτὴς ἢ θεατὴς, ἀλλὰ καὶ μαθητὴς τῶν φιλοσόφων ἢ διδάσκαλός τους ὁ ἴδιος, μὲ κορυφαῖα παραδείγματα τοὺς μεγάλους τραγικούς, Αἰσχύλο, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδην, τοὺς φιλοσόφους καὶ μουσικούς,

Δάμωνα καὶ Σωκράτη, τοὺς πολιτικούς, Ἀριστείδη καὶ Περικλῆ· μὲ τὴν ἐνιαίᾳ πολιτικὴ πρακτικὴ τους ἀπελευθέρωσαν τὰς ἑλληνικὰς πόλεις ἀπ' τὸν περσικὸ ζυγὸ καὶ ἐθεμελίωσαν τὴν ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἄμεσο δημοκρατία, ὅπως καὶ τοὺς δραματικούς καὶ μουσικούς ἀγῶνας, ἀλλὰ καὶ συνέβαλαν εἰς τὴν ἀνέγερσιν τῶν ἀρίστων εἰς τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ ἔθεσαν ἐπίσης τὰς σταθερὰς βάσεις τῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἔγγονοί τους τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, μετὰ τὴν ἥττα στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμον, τεμάχισαν, κατάρτησαν τὴν ἐνιαίᾳ πολιτικὴ πρακτικὴ τους καὶ ἔγιναν πολῖτες τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἀλλὰ ὄχι καὶ ὀπλίτες ταυτοχρόνως, διότι τοὺς ἀντικατέστησαν οἱ μισθοφόροι, ἦταν δικαστές, ἀλλὰ μὲ τὴν μονομέρεια τοῦ εἰδικοῦ, μὲ προέκτασή τους στὸ μέλλον, ἦταν θεατὲς τῶν δραματικῶν ἀγῶνων, ἀλλὰ ἡ τραγωδία εἶχε σχεδὸν ἐκλείψει, ἐνῶ καὶ ἡ κωμῶδία ἐστίαζε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὸς προσωπικούς χαρακτήρες καὶ ὄχι στὴν πολιτικὴ κριτικὴ, ἀλλὰ καὶ ὁ φιλοσοφικὸς λόγος ἔγινε σχολὴ καὶ παραμέλησε τὴν παρουσία του εἰς τὴν Ἀγορὰν, ὅπως ἦταν κατὰ τὴν γέννησίν του. Ἡ ἀμφίδρομος ῥοὴ τοῦ λόγου δὲν ἦταν πλέον ζωντανὴ καὶ συνεχῆς στὴν λειτουργικότητά της, ἀλλὰ ἔγινε περιστασιακὴ καὶ εἶχε τὴν τάση τῆς ἀποσπασματικῆς ἐκφράσεώς της.

Εἶχαν γίνεαι πλούσιοι οἱ Ἀθηναῖοι τὸν τέταρτον αἰῶνα, ὅσο δὲν εἶχαν φαντασθεῖ οἱ πρόγονοί τους ἑκατὸ χρόνια πρὶν· εἶχαν ἐπιδοθεῖ σὲ ἔργα καλλωπισμοῦ τῆς πόλεως καὶ τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς, ἀλλὰ μὲ ἔσοδα περισσότερο ἀπ' τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανία τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ εἶχε γίνεαι τὸ μεγάλο οἰκονομικὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Μεσογείου καὶ ἀνταγωνιζόταν τὶς Συρακοῦσες στὴ Δύση. Ὅταν ὑπερηφανεύεται ὁ Λυκούργος, ὅτι ἐξασφάλισε ἀπόθεμα 18650 ταλάντων στὴν πόλιν του ἢ καὶ 14000 καὶ στόλο 400 τριήρων, ἀμέσως μετὰ τὴν ἥτταν στὴν Χαιρωνεΐα, τὸ 336 π.Χ., δείχνει τὸν πλοῦτον τῆς πόλεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· ἑκατὸ ἔτη πρὶν οἱ Ἀθηναῖοι ἄρχισαν τὸν καταστροφικὸν γι' αὐτοὺς Πελοποννησιακὸν πόλεμον, μὲ δέκα χιλιάδες τάλαντα μόνον ταμεῖον, σὺν τὰ ἕξι χιλιάδες τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ καὶ τριακόσιες τριήρεις. Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἀντέξαν εἴκοσι ἑπτὰ ἔτη πολέμου, μὲ θύματα τὸ ἕνα τρίτον τοῦ πληθυσμοῦ τους τουλάχιστον στὸν λοιμὸν καὶ ἕνα τρίτον τῶν πολιτῶν τους στὴν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας· οἱ τριβαλλοπεπονόθρεπτοι καὶ εὐτραφεῖς ἀπόγονοί τους ἄφησαν τὶς τριήρεις νὰ σαπίζουν στὰ νεώρια τοῦ Πειραιῶς καὶ διαπληκτίζονταν γιὰ τὰ τάλαντα τοῦ Ἀρπάλου...

Ὁ λόγος τῶν Ἀθηναίων τοῦ τετάρτου αἰῶνος δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸν λόγον τῶν παππούδων τους· ὁ Ἰσοκράτης ἀκόμη καὶ πολὺ περισσότερο ὁ Δημοσθένης, ὁ Ὑπερεΐδης, ὁ Αἰσχίνης καὶ οἱ ἄλλοι σὲ ἐλάχιστα ἢ σὲ τίποτε δὲν θυμίζουν τοὺς λόγους τῶν προγόνων τους, ἀλλὰ ἀντιθέτως σὲ πολλὰ ὁμοιάζουν μὲ τοὺς λόγους τῶν πολιτικῶν τῆς ἐποχῆς μας, μὲ κύριον κριτήριόν τους τὴν διασφάλισιν τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν τῶν συμπολιτῶν

τους κι ὄχι τὴν πολιτικὴ τους πρακτικὴ, τὴν ψυχολογία τους καὶ τὴν παρουσία τῆς πόλεως των στὸν ἑλληνικὸ καὶ στὸν μεσογειακὸ κόσμο. Ἡ λογικὴ τους εἶχε ποσοτικὴ διάσταση κι ὄχι ποιοτικὴ, ἀφοροῦσε τὸ ὑλικὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς τους κι ὄχι τόσο τίς πολιτικὲς τους ὑποχρεώσεις, ἦταν συσταλτικὴ καὶ ἐστιαζόταν στὴν προάσπιση τῶν κεκτημένων, κυρίως ὑλικῶν ἀγαθῶν· ἡ ἔκπτωση τοῦ λόγου συνοδεύθηκε ἀπ' τὴν ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς τους πρακτικῆς, ἀλληλένδετα εἶναι αὐτά. Ἡ διασταλτικὴ λογικὴ καὶ ἠθικὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, μὲ ἔμφαση εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ πολίτου, εἰς τὴν ἐνεργὸν παρουσία του εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸν τότε γνωστὸ κόσμον, τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, παραχώρησε τὴν θέση της στὴν συσταλτικὴ λογικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, τῆς προστασίας τοῦ πλούτου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡσυχίας τοῦ ἀτόμου, στὴν ἀδράνεια του καὶ στὴν ἀταραξία του, δηλαδὴ στὴν πολιτικὴ ἀνυπαρξία του. Διέθεταν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἐποχὴ τοῦ Λυκούργου πολὺ περισσότερες τριήρεις καὶ ὄπλισμό ἀπ' τοὺς προγόνους τους τῶν Μηδικῶν πολέμων καὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι ἦταν ἀπόλεμοι, ἀπράγμονες τουλάχιστον, ἂν ὄχι ἀχρεῖοι, πολῖτες καὶ ὀπλίτες δὲν ἦταν.

Ὁ πλοῦτος ἔγινε τὸ τέλος, ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς πολλῶν, εὐτυχῶς ὄχι ὅλων, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Ἀριστοφάνης στὴν τελευταία του κωμῶδια· ὁ τυφλὸς θεὸς εἶχε πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν Ἡφαιστο, τὸν χωλὸ θεό. Ἀμφότεροι δὲν ἤξεραν τί εἶναι τὸ χαμόγελο, τὸ τραγοῦδι, ἡ μολπή εἰς τὸν Ὅμηρον, κι ἦταν ὁ περιγέλως τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἕνας, ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας, εἶχε τὸ μεγαλύτερο ἀνάκτορο στὸν Ὀλυμπο, τίς ὁμορφες κόρες νὰ τὸν ὑπηρετοῦν, τοὺς αὐτόματους τρίποδες ἐπίσης, ἀλλὰ ἦταν καὶ μονίμως κερατωμένος ἀπ' τὴν σύζυγό του Ἀφροδίτη¹², ἔστω κι ἂν ξέδιδε κάποιες φορές στὴν λιπαροκρήδεμνο Χάριν· ὁ ἄλλος ἦταν γέρος, τυφλὸς κι ἀνήμπορος, ἀποζητοῦσαν πολλοὶ τὴν εὐλογία του, ἀλλὰ οὐδεὶς τὸν εἶχε ὡς πρότυπο ζωῆς, ἀκόμη καὶ στὴν περίοδο τῆς παρακμῆς. Οἱ θεοὶ αὐτοὶ δὲν ἠδύναντο καταγράψαι ἔστω τὴν μουσικὴ ἀρμονία καὶ τὰ διάφορα γένη της, πολὺ δὲ περισσότερο τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς τραγικῆς ποιήσεως· ὁ λόγος τῶν πιστῶν τους ἦταν μονοσήμαντος καὶ πληκτικὸς, χωρὶς τὴν ἔντασιν καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ἐρεθισμάτων τῶν προγόνων τους, δὲν εἶχαν πάθος, δὲν εἶχαν πλοῦτο συναισθημάτων καὶ ἐπιχειρημάτων· τὸ μυαλὸ τους ἦταν στὸ μέλλον, ὄχι στὸ παρόν, δὲν σκέπτονταν τὸ παρόν, παρὰ τὴν διαφύλαξιν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν τους ἢ τὴν ἀπόκτηση περισσότερων, ἀλλὰ ὄχι στὴν παροῦσα ζωὴ τους, στὴν ζωντανὴ ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων τους.

Ὁ Σόλων γνῶριζε ἄριστα τὸν κίνδυνον ἀπ' τὴν συρρίκνωση τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς κι ἔδωσε πολλὰ παραδείγματα γιὰ ἄμυνα ἀπέναντι

¹² Ὅρα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», ἐκδόσεις «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι 1993, σελ. 152-153, καὶ στὸ ἀνέκδοτο πόνημα, Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ χωλὸς θεός».

στην συσταλτική ήθική· λέγοντας, «πλούτου δ' οὐθὲν τέρμα πεφασμένον ἀνδράσι κεῖται»¹³, ἐννοοῦσε ὅτι ποσοτικά πρῶτον, δὲν ὑπάρχει τέλος στὴν ἀπόκτηση πλούτου, ἀλλὰ πάντα ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος ὄλο καὶ περισσοτέρᾳ· ποιοτικά, ἰδιαίτερώς, ἐννοοῦσε ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται μονοσήμαντος καὶ δὲν βλέπει τίποτε ἄλλο, πέραν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἐκπίπτει σὲ ἀχρεῖο, ἔστω κι ἂν δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὄρος ἀκόμη τότε. Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν πρότυπό τους τὸν πλοῦτο καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν καθιερώσει τὸν θεσμό τῆς χορηγίας, τόσο γιὰ τὴν χρηματοδότηση τῶν δραματικῶν ἀγώνων, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ναυπήγηση καὶ ἐξοπλισμὸ τῶν τριήρων· τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἐθεωρεῖτο τίτλος τιμῆς ἢ χορηγία, ἐνῶ περιφρονοῦσαν βαθύτατα τοὺς φιλάργυρους καὶ τοὺς πλούσιους, ὅταν δὲν ἐπεδείκνυαν τὴν μεγαλοψυχία τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς χορηγίας. Τὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἐκπτώσεως σὲ ἀπράγμονα ἦταν ἡ φιλαργυρία.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἐπίσης ἀπόλυτος εἰς τὴν κριτικὴν του, «ὁ δὲ χρηματιστὴς βίαιός τις ἐστίν, καὶ ὁ πλοῦτος ὅτι οὐ τὸ ζητούμενον ἀγαθόν· χρησίμων γὰρ καὶ ἄλλου χάριν»¹⁴. Ὁ χρηματιστὴς μᾶς λέει ὁ φιλόσοφος, ὁ καπιταλιστὴς τῆς ἐποχῆς μας καὶ ὁ ἔχων ὡς αὐτοσκοπὸ τὴν ἀπόκτηση πλούτου, εἶναι ἀπ' τὴν φύση του βίαιος ἄνθρωπος, καὶ ὅτι ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι τὸ ζητούμενο ἀγαθόν, ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς· εἶναι χρῆσιμο ἀγαθόν, ἀλλὰ γιὰ ἄλλο σκοπὸ, γιὰ τὴν βελτίωση τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὸ κυνήγι τοῦ πλούτου, τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἐκφράζει ὁ χρηματιστὴς, μὲ τὴν μονοσήμαντη λογικὴ του καὶ τὴν προσήλωσή του σὲ ἕναν καὶ μόνον σκοπόν. Ὁ καπιταλιστὴς, προσηλωμένος στὸ χρῆμα καὶ χωρὶς καμμία εὐαισθησία ἔχει περιγραφεῖ τέλεια στὸ μυθιστόρημα καὶ στὸ δράμα τῆς ἐποχῆς μας· κανεὶς τους δὲν εἶχε χαμόγελο, δὲν εἶχε εἰκόνα τῆς οἰκογενειακῆς του καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἐνδιαφέρονταν μόνον γιὰ τὶς ἐντολές του· δὲν ἀντιλαμβάνονταν τὸν ἔρωτα ὡς πηγὴ καὶ ἔμπνευση τῆς ζωῆς, παρὰ μόνον ὡς τυπικὴ οἰκογενειακὴ σχέση, ἢ στὰ πλαίσια τῶν οἰκονομικῶν του ἐπιδιώξεων, ἢ ὡς ἐπίδειξη τοῦ πλούτου του μὲ τὰ δῶρα σὲς μαιτρέσες ἢ καὶ στὴν σύζυγό του καμμιὰ φορὰ. Ἀλλὰ αὐτὰ μᾶς ξεστρατίζουν...

¹³ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Α', κεφ. γ', παρ. 9, (1256β34, ἀπ. 13).

¹⁴ Τοῦ ἰδίου, «Ἠθικά Νικομάχεια», βιβλ. Α', κεφ. γ', παρ. 5, (1096α6-8), μετάφραση δική μου.

Οί ἐμμελῶς παίζοντες

Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ἔδειχναν τὴν περιφρόνησή τους πρὸς τὸν πλοῦτο καὶ τὴν μονοσήμαντη λογικὴ του εὐθέως, ἂν καὶ ὄχι ὅλοι τους στὸν ἴδιο βαθμό· ἡ στάση τους ἀπέναντι στὸν Ἥφαιστο καὶ στὸν Ἑρμῆ, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στὴν Ἀφροδίτη καὶ στὸν Πλοῦτο, ἂν καὶ κατωτέρας τάξεως θεὸς αὐτός, εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ὁ Ἥφαιστος εἶχε κατασκευάσει τὰ ἀνάκτορα ὅλων τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, ὅπως καὶ τοὺς κερνοῦσε νέκταρ ἢ ἀμβροσία, ὁ ἴδιος ἢ οἱ αὐτόματοι τρίποδες του, ἀλλὰ οἱ ἄλλοι θεοὶ δὲν τὸν πῆραν ποτὲ στὰ σοβαρά, δὲν ἦταν εὐχάριστος στὴν συντροφιά τους, δὲν εἶχε χαμόγελο κι ἦταν καὶ τόσο ἄσχημος καὶ ἄγαρπος στίς κινήσεις του, μὲ τὰ δυνατὰ μπράτσα του καὶ τὸ μεγάλο σῶμα του, ἀλλὰ μὲ τὰ χωλὰ πόδια του νὰ σέρνεται σχεδὸν στὸ ἔδαφος, ἀμφιγυήεις· ὅλοι τους τὸν περιέπαιζαν. Ὅταν προσέφερε στὴν μητέρα του γλυκὺ νέκταρ, μετὰ τὴν ἄγρια ἀποδοκιμασία της ἀπ' τὸν Δία, ἐπειδὴ ζητοῦσε νὰ μάθει τί συζήτησε αὐτός μὲ τὴν Θέτιδα, τὸν εἰρωνεύονταν ὅλοι τους,

ἄσβεστος δ' ἄρ' ἐνῶρτο γέλωσ μακάρεσσι θεοῖσιν
ὡς ἶδον Ἥφαιστον διὰ δῶματα ποιπνύοντα.

Ὡς τότε μὲν πρόπαν ἤμαρ ἐς ἠέλιον καταδύντε
δαίνυντ', οὐδέ τι θυμὸς ἐδέυετο δαιτὸς εἴσης,
οὐ μὲν φόρμιγγος περικαλλέος ἦν ἔχ' Ἀπόλλων,
Μουσάων θ' αἰ ἄειδον ἀμειβόμεναι ὀπι καλῆ¹⁵.

Γέλασαν μὲ τὴν ψυχὴ τους οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, ὅπως τὸν ἔβλεπαν νὰ ἀγκομαχάει ἀνάμεσα στὰ δῶματα καὶ νὰ τοὺς προσφέρει γλυκὺ νέκταρ· ἔδυε ὁ ἥλιος κι αὐτοὶ ἀπολάμβαναν τὸν δεῖπνο τους, ὅποτε δὲν ἐπιτρεπόταν οὐδεμία ἀντιδικία κατὰ τὴν διάρκειά του, ἐνῶ ὁ Ἀπόλλων τοὺς τραγούδησε μετὰ μὲ τὴν λύρα του καὶ μὲ τὴν συνοδεία τῶν Μουσῶν.

... Καὶ πιάνουν κάτι γέλια
τοὺς τριμακάριστους θεοὺς!... ἀτέλειωτα, σὰν εἶδαν
νὰ συρταφέρνηι ὁ Ἥφαιστος κουτσολαχανιασμένος.
Ἔτσι ὅλη μέρα τρώγανε ὥστε νὰ πέσει ὁ ἥλιος,
καὶ τᾶχανε ὅλα ὅσα ζητάει καλὸ 'να φαγοπότι,
λαγοῦτο θὲς πανέμορφο πού τὸ βαροῦσε ὁ Φοῖβος.
θὲς Μοῦσες πού τραγούδιζαν μὲ χάρη ἀράδα ἀράδα.

Διασκέδαζαν κι οἱ θεοὶ κι ἀπολάμβαναν τὶς ὠραῖες στιγμὲς τους, ὅπως καὶ οἱ θνητοί, ἂν καὶ εἰς τὸν Ὅμηρον δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ λέξις μουσικὴ, χρησιμοποιοῦν τὴν μολπή, οὔτε ἡ διάκριση σὲ διατονικὸ, χρωματικὸ καὶ

¹⁵ Ὅμηρου, ὁ., ἄ., ῥαψωδία, Α', στ. 599-604 καὶ «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 3.

έναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς· ἡ μελέτη τῶν διακρίσεων αὐτῶν ἄρχισε ἀργότερα ἀπ' τοὺς μεγάλους μουσικούς, Ὀρφέα, Θάμυριν, Ὀλυμπον, Λίνον καὶ τὸν Πυθαγόρα κι ὀλοκληρώθηκε μὲ τὰ δράμα, ὅταν ἔγινε κι ἡ πολιτικὴ ἀναγνώριση τῆς ἐπιδράσεώς της εἰς τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ θεοὶ ἔπαιζαν καὶ διασκέδαζαν, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι, ὅπως εἶχαν καὶ τὶς κακὲς τοὺς στιγμὲς, τοὺς θυμούς τους, τὶς κακίες τους, τὶς πονηρίες τους, ὅλα τὰ εἶχαν οἱ θεοί· εἶχαν κι αὐτοὶ τὶς στιγμὲς τῆς ἀναπαύσεώς τους, τὶς εὐχάριστες κι ἀνέμελες στιγμὲς, στίς ὁποῖες καὶ κρίνονταν τὸ ἦθος τους: «Οἱ δὲ ἐμμελῶς παίζοντες εὐτράπελοι προσαγορεύονται, οἷον εὐτροποι. τοῦ γὰρ ἦθους αἱ τοιαῦται δοκοῦσιν κινήσεις εἶναι, ὥσπερ δὲ τὰ σώματα ἐκ τῶν κινήσεων κρίνεται, οὕτως καὶ τὰ ἦθη»¹⁶. Οἱ θεοὶ εἶχαν τὴν ἐμμέλεια ἐγγενῆ κι ἀπολάμβαναν τὴν μουσικὴ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῶν Μουσῶν, ἀλλὰ ὄχι ὅλοι στὸν ἴδιο βαθμό· ὁ Ἥφαιστος κι ὁ Πλούτος καθόλου, ὁ Ἑρμῆς, ὁ θεὸς τοῦ ἐμπορίου ἐλάχιστα, ἡ Ἀφροδίτη ἐπίσης, ὁ Ζεὺς ὄχι πάντοτε, ὅπως καὶ ὁ Ποσειδῶν, ἡ Ἥρα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τὴν εἶχαν ἔμφυτη, ὅπως καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους ὁ Ἀπόλλων, ὁ μουσηγέτης θεός. Εἶχαν τὶς στιγμὲς τῆς ἀναπαύσεώς τους καὶ τῆς διασκεδάσεώς τους, τῆς διαγωγῆς, οἱ θεοί, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι: «Οὔσης δὲ καὶ ἀναπαύσεως ἐν τῷ βίῳ, καὶ ἐν ταύτῃ διαγωγῆς μετὰ παιδιᾶς, δοκεῖ δὲ καὶ ἐνταῦθα εἶναι ὁμιλία τὶς ἐμμελής, καὶ οἷα δεῖ λέγειν καὶ ὡς, ὁμοίως δὲ καὶ ἀκούειν»¹⁷. Ἡ ἀνάπαυση καὶ ἡ διασκέδαση εἶναι ἀπαραίτητες στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῶν θεῶν μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ παιχνίδια, ὅπου ἡ ὁμιλία εἶναι ἐμμελής, ἔχει ἀρμονικὸ ῥυθμό, καὶ ὡς πρὸς τὸ πῶς ὁμιλεῖ ὁ καθένας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ πῶς ἀκούει. Γιὰ νὰ προσθέσει λίγο πιὸ κάτω ὁ φιλόσοφος, οἱ διασκεδάζοντες, διακωμωδοῦντες τὶς καταστάσεις λέγονται εὐτράπελοι, δηλαδὴ εὐτροποι, εὐχάριστοι στοὺς τρόπους. Ἀπὸ τὸ ἦθος των ἐκπηγάζουν οἱ κινήσεις τους αὐτές, ἐπειδὴ ὅπως τὰ σώματα κρίνονται ἀπ' τὶς κινήσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ τὸ ἦθος κρίνεται ἀπ' τὶς κινήσεις. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ ἦθος ἐκάστου φαίνεται ἀπ' τὶς κινήσεις τοῦ σώματός του, ἀπ' τὸν τρόπο καὶ τὸν ῥυθμὸ τοῦ βαδίσματός του καὶ τῆς παρουσίας του, τὰ ὁποῖα ἀντανακλοῦν τὴν ψυχολογία του· στὴ διασκέδαση καὶ στὴν καθημερινότητά μας, στὸν τρόπο ὁμιλίας καὶ ἀκοῆς, ἀντανακλοῦν τὸ ἦθος καὶ ἡ ψυχολογία μας.

Ἡ σκηνὴ τῆς ἀπάτης τοῦ Διὸς ἀποκαλύπτει τὸ πόσο μονομερῆς ἦταν στίς ἐρωτικὲς του σχέσεις ὁ πατὴρ θεῶν τε ἀνθρώπων τε· μόνο τὴν προσωπικὴ του ἀπόλαυση ἀντιλαμβάνονταν κι ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ ὑπόλοιπα· ὅταν μάλιστα τὸν ἔπιανε ὁ ἐρωτικὸς οἶστρος τὰ ξεχνοῦσε ὅλα καὶ δὲν ἔβλεπε τίποτε ἄλλο, πέρα ἀπ' τὴν ἱκανοποίησή τῆς ἐπιθυμίας του, τοῦ πόθου του,

¹⁶ Ἀριστοτέλους, ὁ., ἀ., βιβλ. Δ', κεφ. ιδ', παρ. 3, (1128α11-15), μετάφραση δική μου.

¹⁷ Αὐτόθι, παρ. 1, 1127β40-1228α2),

οὔτε κὰν τὸν δόλο, τὴν ἀπάτη, τῆς συζύγου του δὲν ὑποψιάσθηκε. Ἡ παμπόνηρη Ἥρα ἀπ' τὴν πλευρά της, ὡς γνήσια γυναῖκα, γνώριζε ἄριστα τὸν σύζυγό της καὶ τοῦ ἔπλεξε τὴν τέλεια πλεκτάνη· οὔτε ἡ μεγάλη θεὰ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὸν ἔρωτα ἐκείνη τὴν στιγμή· καλλωπίσθηκε, ἀρωματίσθηκε, παρουσιάσθηκε μὲ νωχελικὸ καὶ προκλητικὸ βάδισμα, γιὰ νὰ προκαλέσει καὶ ἐξαπατήσει τὸν σύζυγό της· ὁ ἔρωσ δὲν μετροῦσε. Ἴσως ἴσως ἀπολάμβανε τὴν ἐκδίκησή της πρὸς τὸν Δία, γιὰ τὶς τόσες ἐξωσυζυγικὲς του σχέσεις, μερικὲς ἀπ' τὶς ὁποῖες μάλιστα ὁ ἴδιος ἀπαρίθμησε, ὅσες τοῦ ἔδωσαν ἀπογόνους θεοὺς καὶ μεγάλους ἥρωες· ὁπωσδήποτε θὰ ἐνοχλήθηκε ὡς ἡ προσωποποίηση τῆς γυναίκας.

Ἡ σκηνὴ μᾶς διδάσκει ὅτι ἦταν ἀρκετὰ ἀγαθὸς στὴν συμπεριφορὰ του ὁ Ζεὺς, ὡς τυπικὸς ἀσυγκράτητος ἄνδρας φέρθηκε καὶ δὲν σκέφθηκε τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνο μετὰ, ἀφοῦ ἀνακάλυψε τὴν ἀπάτη, ἄρχισε τὶς ἀπειλὲς του, ἔδειξε ὅτι εἶναι σκληρὸς ἄνδρας! ἐνῶ ἡ Ἥρα ὑπομειδιούσε, γιὰ τὸν ἥξερε· ἡ ἀμοιβαίότης εἰς τὸν ἔρωτα δὲν μετροῦσε καὶ πολὺ εἰς τὸν Δία, ὅπως τὸ ἔδειξε καὶ στὶς σχέσεις του μὲ τὶς πολλὰς θνητὲς, ἦταν ἀπότομος καὶ σκληρὸς στὶς περισσότερες, ὅπως στὴν Ἰώ, στὴν Εὐρώπη, στὴν Δανάη· εἶχε ῥοπή πρὸς τὸν ἀφροδισιασμὸ καὶ τὸ ὀπιυάζειν, ἡ ἰσότης τῶν σχέσεων καὶ ἡ ἀμοιβαία προσφορὰ ἦταν μᾶλλον ξένες ἐννοιες καὶ λειτουργίαι εἰς τὸν πατέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, ἦταν ἀγαθιάρης στὸν ἔρωτα.

Ἀπ' τοὺς ἄλλους θεοὺς, ὁ Ἥφαιστος δὲν γνώρισε ποτὲ τὸ τί σημαίνει ἔρωσ καὶ μόνο τὴν προδοσίαν τῆς συζύγου του ζοῦσε πολὺ καλά, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη, ὁ Ἔρμης ἦταν περισσότερο ἀφροδισιακοὶ ἀπ' τὸν Δία καὶ ἐλάχιστα ἐρωτικοί· ἄλλωστε ὁ Ζεὺς δὲν τοὺς εἶχε καθόλου ἐμπιστοσύνη σὲ ὅλα καὶ ἀκόμη περισσότερο στὰ ἐρωτικά. Ὅταν ἡ Ἀφροδίτη ἔτρεξε στὸν πατέρα της καὶ τοῦ παραπονέθηκε ὅτι ὁ Διομήδης τὴν τραυμάτισε στὸν καρπὸ, μὲ τὴν βοήθεια τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ ἀφοῦ τῆς εἶχε δέσει τὸ τραῦμα ἢ μητέρα της Διώνη, ἐκεῖνος τῆς ἀπάντησε ἄκρως περιφρονητικά:

οὔ τοι τέκνον ἐμὸν δέδοται πολεμήϊα ἔργα,
ἀλλὰ σύ γ' ἱμερόεντα μετέρχεο ἔργα γάμοιο,
ταῦτα δ' Ἀρηϊθοῶ καὶ Ἀθῆνη πάντα μελήσει.¹⁸

Δὲν σοῦ πᾶνε ἐσένα κορίτσι μου τὰ ἔργα τοῦ πολέμου,/ ἀλλὰ ἀσχολήσου
μὲ τὰ θελκτικὰ γαμήλια ἔργα,/ καὶ ἄσε σὲ αὐτὰ νὰ ξεδίνουν ὁ Ἄρης καὶ ἡ
Ἀθηνᾶ· δὲν ἀνέφερε καθόλου τὸν ἔρωτα...

Δὲν εἶναι, κόρη μου, οἱ δουλειὲς γιὰ σένα τοῦ πολέμου.
Ἐσὺ τὶς γλυκοπόθητες κοίτα δουλειὲς τοῦ γάμου,
καὶ ἄφισ' τα ἀφτὰ στῆς Ἀθηνᾶς τὰ χέρια καὶ στὸν Ἄρη.

¹⁸ Ὀμήρου, ὁ., ἀ., ῥαψωδία, Ε, στ., 428-430

Ἡ λέξις ἔρωσ ἐμφανίζεται δύο φορές εἰς τὴν Ἰλιάδα, μία, ὅταν ὁ Πάρις δικαιολογεῖται γιὰ τὴν ἐπιθυμία του πρὸς τὴν Ἑλένην καὶ ζητάει ἀμέσως νὰ ξαπλώσουν στὸ κρεβάτι:

ἀλλ' ἄγε δὴ φιλότητι τραπέιομεν εὐνηθέντε·
οὐ γὰρ πῶ ποτέ μ' ὦδε γ' ἔρωσ φρένας ἀμφεκάλυψεν¹⁹.

Ὁ ἔρωσ ἀμφικάλυψεν τὸν Πάριν, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν Ἑλένην,

Μὸν πᾶμε τώρα τὸ φιλὶ στὸ στρῶμα νὰ χαροῦμε·
τί τέτοια φλόγα στὴν καρδιά δὲν ἔνιωσα ποτές μου.

Δεύτερη, ὅταν ὁ Ζεὺς εἶδε τὴν Ἥρα εἰς τὴν κορυφὴ τῆς Ἰδης

νῶι δ' ἄγ' ἐν φιλότητι τραπέιομεν εὐνηθέντε·
οὐ γὰρ πῶ ποτέ μ' ὦδε θεᾶς ἔρωσ οὐδὲ γυναικὸς
θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι περιπροχυθεὶς ἐδάμασσε²⁰.

Πιὸ γλυκομίλητος ὁ Ζεὺς, ἀλλὰ ὄχι καὶ τόσο πειστικός, ,

μὸν ἔλα ἐμεῖς τὸν ἔρωτα μιὰ στάλα νὰ χαροῦμε,
τί ὡς τώρα πόθος γυναικὸς ἦ καὶ θεᾶς ποτές μου
στὰ στήθια δὲν μοῦ χύθηκε, δὲν μ' ἄγγιξε τὰ σπλάχνα.

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἦταν περισσότερο ἡ ἔκφραση τῆς μονομεροῦς ἐπιθυμίας τῶν ἀνδρῶν, παρὰ ἀμοιβαῖος πόθος· εἰς τὴν πρώτη ἡ Ἑλένη ἐκτελοῦσε τὰς ἐντολὰς τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης καὶ ὄχι τίς δικές της ἐπιθυμίες, ὅπως τὸ δείχνει μετανοοῦσα εἰς τὴν Ἰλιάδα, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ φαίνονται ὅτι εἶναι γυναικεῖα λόγια, εἶναι ὅμως καὶ πειστικὰ μαζί, ὀπιιάζουσα ἡ Ἑλένη ὠδηγήθηκε στὴν εὐνή· εἰς τὴν δεύτερη εἶναι σαφέστατη ἡ ἀπάτη, ὁ δόλος τῆς Ἥρας, μὲ τὸν Δία εὐκολο θύμα της.

¹⁹ Αὐτόθι, ῥαψωδία, Γ, στ. 441-442.

²⁰ Αὐτόθι, ῥαψωδία, Ξ, στ. 314-316.

Τόν τε μηδέν τῶνδε μετέχοντα...

Εἰς τὸν Ὅμηρον αἱ λέξεις ἄρμονία, μέλος καὶ μουσική δὲν ὑπάρχουν –μὲ τὴν μουσική τους ἔννοια-, παρὰ εἰς τοὺς ὁμηρικούς ὕμνους, ἀλλὰ μόνο ἡ λέξις μολπή, τραγοῦδι, ἀπ’ τὸ μέλπω, τραγουδῶ· ἀλλὰ ἀρκετὰ καθαρὰ ἐμφανίζεται ἡ διάκριση τοῦ ἦθους μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἠρώων. Ἄλλωστε συνέρχονται ἡ Βουλὴ τῶν βασιλέων καὶ ἡ Ἄγορὰ τῶν λαῶν, ὅπως καὶ ἡ συνέλευσις τῶν θεῶν, ἂν καὶ ἀκόμη στὰ πρῶτα βήματά τους καὶ χωρὶς τὴν πλήρη συγκρότησι τῶν θεσμῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ἡ διαφορὰ τῶν ἀγορητῶν εἶναι ὅμως φανερὴ, λιτὸς κὶ ἀπότομος εἰς τὸ ὕφος τοῦ Ὁ Ζεὺς, ὅπως καὶ ἡ Ἥρα, φλύαρη καὶ παρακλητικὴ ἡ Ἀφροδίτη, ὅπως καὶ ὁ Ἥφαιστος, ἄγαρπος ὁ Ἄρης καὶ δύσκολος στὸν λόγο του, λιγὺς ὁ Ἀπόλλων, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, λακωνικὸς ὁ Ποσειδῶν κὶ αὐταρχικός. Εἰς τοὺς ἥρωας, δύσκολος στὸ λόγο τοῦ Ὁ Ἀγαμέμνων καὶ καθόλου πειστικός, νήπιος τὸν ἀποκαλεῖ ὁ ποιητής, γλαφυρὸς ὁ Νέστωρ κὶ ὁ Ὀδυσσεύς, σαφὴς ὁ Ἀχιλλεὺς κὶ εὐθύς, ἀλλὰ καὶ εὐχάριστος εἰς τὰς συναναστροφάς του, εὐκόλα παίρνει τὴν λύρα του, τὴν φόρμιγγα, κὶ ἀπαλύνει τὸν πόνο του· ὁ Ὀδυσσεὺς πιάνει τὸ τραγοῦδι, μαζί μὲ τοὺς συντρόφους του, ἀφοῦ παρέδωσε τὴν Χρυσηίδα εἰς τὸν Χρῦσην καὶ προσέφερε τὰς θυσίας:

οἱ δὲ πανημέριοι μολπῇ θεὸν ἰλάσκοντο
καλὸν ἀείδοντες παιήονα κοῦροι Ἀχαιῶν
μέλποντες ἐκάεργον· ὁ δὲ φρένα τέρπετ’ ἀκούων²¹.

Ὁ Ἀπόλλων ἀπολαμβάνει τὸν παιάνα τῶν κούρων τῶν Ἀχαιῶν, ἐτέρπετο ἀκούων τὴν μουσικὴν ἄρμονίαν· ἡ ἔννοια τοῦ ἦθους, ὡς ἀρρήκτου στοιχείου τῆς μουσικῆς ἄρμονίας, ἀνιχνεύεται ἀπ’ τὸν θεῖο ποιητή,

Ἔτσι ὅλη μέρα μὲ χαρὲς μαλάκωναν τὸν Φοῖβο,
τοῦ προφυλάχτη ψέλνοντας καὶ τὸ χαριτωμένο
δοξολογῶντας γιὰ τρεφτὴ· κὶ ἄκουγε αὐτὸς μὲ γλύκα.

Ἡ λυρική ποίηση καὶ ἡ ἐλεγειακή, οἱ πρῶτοι σοφοὶ καὶ ἡ καθιέρωσις τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, μὲ τὴν ἐνσωμάτωσιν τοῦ ἦθους εἰς τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν, ἀνέδειξαν τὴν ἐμμέλειαν...

Ὁ Περικλῆς εἰς τὸν «Ἐπιτάφιόν» του περιγράφει τὴν λειτουργικότητα τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, «ἐνὶ τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι· μόνοι γὰρ τόν τε μηδέν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ’ ἀχρεῖον νομίζομεν· οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἠγούμενοι, ἀλλὰ

²¹ Αὐτόθι, Α,472-474.

τὸ μὴ προδιδαχθῆναι λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν»²². Ἐνεργὸς πολίτης εἶναι ὅποιος ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ οἰκογενειακά του πράγματα καὶ γιὰ τὰ ἔτερα, μᾶλλον τὶς οἰκονομικὲς του ἀσχολίες, ἀλλὰ καὶ ἐπιμελεῖται τὰ πολιτικὰ καὶ μάλιστα ὄχι εἰς ἐλάσσονα βαθμό· διότι εἶναι οἱ μόνοι οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐφαρμόζουν τὴν ἄμεσο δημοκρατία, οἱ ὅποιοι θεωροῦν τὸν μὴ ἀσχολούμενο μὲ τὰ πολιτικὰ, τὸν μὴ ἐνεργὸ πολίτη, ὄχι ἀπλῶς ἀπράγμονα, ἀλλὰ ἀχρεῖον· προσθέτει δὲ ὅτι δὲν θεωροῦν τὶς συζητήσεις τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ὡς βλάβη γιὰ τὴν πολιτεία, ὅπως στὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα, ἀλλὰ τὸ νὰ μὴν γίνεи διεξοδικὴ συζήτηση τῶν θεμάτων, πρὶν καταλήξουν εἰς τὰς ὅποιαις ἀποφάσεις. Τὸν διάλογον, τὸν λόγον, προβάλλει ὡς βασικὴ ἀρετὴ τῶν πολιτῶν.

Ὁ φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς κατατάσσει τοὺς πολίτας σὲ τρεῖς κατηγορίες, εἰς ἐνεργοὺς πολίτας, εἰς ἀπράγμονας καὶ εἰς ἀχρεῖους· γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία γίνεται ἡ διάκριση αὐτή. Ἐνεργὸς πολίτης εἶναι ὁ ἐνδιαφερόμενος προσωπικὰ γιὰ τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ οἰκογενειακά του πράγματα, ὁ συμμετέχων εἰς τὰς ἐργασίας τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ὁ διατυπώνων εὐθαρσῶς τὴν ἀποψίν του διὰ τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις· ἀπράγμων εἶναι ὁ ἐπαμφοτερίζων, συμμετέχει στὶς ἐργασίες τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀποψη, ἢ τὸ καλύτερο γι' αὐτὸν πηγαίνει πάντοτε μὲ τοὺς πολλοὺς, εἶναι ἡ σιωπηλὴ πλειοψηφία τῆς ἐποχῆς μας, ὅπως οἱ περισσότεροὶ Ἀθηναῖοι τοῦ τετάρτου αἰῶνος· ἀχρεῖος εἶναι ὁ ἀπὼν ἀπ' τὰ πολιτικὰ πράγματα ὡς διαδικασία διαλόγου καὶ ὁ ὑπονομευτὴς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὁ ὅποιος κυριαρχεῖ μὲ τὴν παρακμὴ τῆς δημοκρατίας καὶ ἐξελίσσεται στοὺς τριάκοντα τυράννους καὶ στὸν πρωτεργάτη τῆς ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ καὶ στὸν κυνικὸ τῶν μετέπειτα ἐποχῶν. Ἡ προσέγγιση τῶν τριῶν κατηγοριῶν μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπὸ πλευρᾶς ψυχολογίας καὶ ἠθους κι ὄχι τόσο ἀπὸ πλευρᾶς πολιτικῆς πρακτικῆς, διότι τόσο ἔχει προβληθεῖ αὐτὴ εἰς τὰς ἀναλύσεις μας. Ὁ Δημοσθένης, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε τὸν πλέον γνωστὸ στὴ νεώτερη ἐποχῆ, οὔτε μνεῖα κάνει τῆς διακρίσεως τῶν πολιτῶν στὶς τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες, δὲν ὑπάρχουν στὴ σκέψη του οὔτε ὡς ἔννοια· καὶ δὲν μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν στὸ μυαλό του, διότι δὲν ἦταν ὁ ἴδιος ἐνεργὸς πολίτης, ἦταν ἀπράγμων, ἀφοῦ οὔτε ὡς ὀλίτης ἦταν γενναῖος, οὔτε καὶ ὡς στρατηγὸς πολὺ περισσότερο διακρίθηκε ποτέ, ἐνῶ καὶ στὴν ὑπόθεση τοῦ Τιμάρχου ἀποδεικνύεται ὅτι, κάθε ἄλλο παρὰ τὸν ἐνδιέφερε τὸ ἦθος τοῦ ἰδίου καὶ τῶν συνεργατῶν του· ἐκκλινε πλέον πρὸς τὸν ἀχρεῖον.

Ὁ «Κατὰ Λεωκράτους», λόγος τοῦ Λυκούργου θεωρεῖται ἀπ' τοὺς καλύτερους τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ μᾶλλον εἶναι, διότι περιγράφει πληρέστατα τὴν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὸ πολίτευμα καὶ τὴν πόλιν

²² Θουκυδίδου, «Ἐυγενεῖα», βιβλ. Β', κεφ. μ', παρ. 2-3, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 2, κ. ἔ..

του: «τρία μὲν γάρ ἐστι τὰ μέγιστα, ἃ διαφυλάττει καὶ διασώζει τὴν δημοκρατίαν καὶ τὴν τῆς πόλεως εὐδαιμονίαν, πρῶτον μὲν ἢ τῶν νόμων τάξεις, δεύτερον δ' ἢ τῶν δικαστῶν ψῆφος, τρίτον δ' ἢ τούτοις τὰδικήματα παραδοῦσα κρίσις»²³. Ἡ διαφορὰ μὲ τὸν «Ἐπιτάφιον» τοῦ Περικλέους χάος ἀδιάβατο· ὁ Περικλῆς ἀπευθύνεται εἰς τὸν ἐνεργὸν πολίτη καὶ κάνει σαφέστατη τὴν διάκριση τῆς πολιτικῆς του πρακτικῆς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἀπράγμονος καὶ τοῦ ἀχρείου, ἐνῶ χαρακτηρίζει τὴν πόλιν του, «Ἐυνελών τε λέγω τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῖν ἐπὶ πλεῖστα ἄν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἄν εὐτραπέλως τὸ σῶμα παρέχεσθαι»²⁴. εἰς τὸν ρόλο τῆς πόλεως του εἰς τὴν παιδευσιν τῶν Ἑλλήνων, εἰς τὸν πολιτισμὸν των θὰ λέγαμε σήμερα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τῶν συμπολιτῶν του, ἀναφέρεται ὁ μέγας πολιτικός: ὀλοκλήρωνων λοιπὸν λέγω ὅτι ἡ πόλις μας ἀποτελεῖ τὸ ἐκπαιδευτήριον ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ καθένας μας, κατὰ τὴν ἄποψή μου, ἐπιδίδεται ὡς ἄτομο προσωπικὰ εἰς πάρα πολλὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ μὲ περίσσεια χάρη καὶ πνευματικὴ καὶ σωματικὴ ἁρμονία.

Ὁ Λυκούργος ἀναφέρεται εἰς τὸν σεβασμὸ τῶν νόμων, τὴν τήρησιν τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων. Μιλάει γιὰ τὰ δικά μας πολιτικὰ καὶ ἀτομικὰ δικαιώματα, ἐνῶ θεωρεῖ δεδομένη τὴν προστασία τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων, μὲ «τὴν τῆς πόλεως εὐδαιμονίαν»· γνωρίζει ὁ ἔξυπνος καὶ ἰκανὸς πολιτικός, διότι συνεισέφερε πολλὰ στὴν πόλιν του στὴ δεκαετία τῆς ἐξουσίας του, ὅτι εἶναι ἀδιανόητη ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν ἐνεργὸ πολίτη καὶ περιφρονητικὰ στὸν ἀπράγμονα, ἀφοῦ ὅλοι σχεδὸν οἱ δικαστῆς τῆς Ἡλιαίας ἦσαν ἀπράγμονες. Ἐνα δὲν ἠδύνατο ἐπιτύχειν οἱ Ἀθηναῖοι, τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἡγεμονίας τους, διότι πλοῦτο, εὐδαιμονία, εἶχαν, στόλο εἶχαν, ταμειακὰ ἀποθέματα εἶχαν, ἀλλὰ δὲν ἦσαν ἐνεργοὶ πολῖτες καὶ δὲν εἶχαν τὴν περίσσεια χάρη, μετὰ χαρίτων σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο: τρία εἶναι λοιπὸν τὰ μέγιστα, τὰ ὅποια διαφυλλάτουν καὶ διασώζουν τὴν δημοκρατίαν καὶ τῆς πόλεως τὴν εὐδαιμονίαν, πρῶτον, ἢ τήρησιν τῶν νόμων, δεύτερον ὁ σεβασμὸς τῶν δικαστικῶν κρίσεων, καὶ τρίτον ἢ ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν.

Τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς διαφορᾶς μᾶς τὴν προσφέρει ἡ δευτέρα σοφιστικὴ ὡς σαφῆς προσπάθεια ἀναβιώσεως τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς προακτικῆς, μέσῳ τοῦ λόγου, ἀλλὰ ἀνέδραμον οἱ λόγιοι τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου μ.Χ. αἰῶνος στὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ στοὺς ἀπράγμονες κι ὄχι στὸν πέμπτο· ἡ δικὴ τους πολιτικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς τους προσήγγιζε πρὸς τὸν ἀπράγμονα τὸ ἀνώτερο κι ὄχι πρὸς τὸν ἐνεργὸ πολίτη· ἐμπλούτισαν τὸν λόγο τους μὲ τὴν μουσικὴ ἁρμονία, ἀλλὰ ἔλειπε τὸ πολιτικὸ ἦθος, εἶχαν

²³ Λυκούργου, «Κατὰ Λεωκράτους», παρ. 4, μετάφραση δική μου. Καὶ ἄνωτ, σελ. 8.

²⁴ Θουκυδίδου, ὁ, ἀ., Βιβλ. Β', κεφ. μα', παρ. 1, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Νόμους τὰς ᾧδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 17, κ., ἐ.

μόνο τὸ προσωπικό, μᾶλλον περιορισμένο κι αὐτό, καὶ δὲν ἠδύναντο προσηγγίσει οὔτε κἂν τὶς κοινότητες τῶν ὑψηλῶν βουνῶν, ὅπως ἔκανε ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός. Τείνουν πλέον πρὸς τοὺς σοφοὺς τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας, ὡς στρατευμένη κουλτούρα, καὶ ὄχι πρὸς τοὺς Ἕλληνες δημιουργοὺς κάθε ἐποχῆς· ἦταν ἄριστοι γραμματικοὶ καὶ σχολιαστὲς τῶν κλασικῶν κειμένων καὶ τῆς μουσικῆς ἁρμονίας τους, ἀλλὰ ὄχι δημιουργοί. Τὸ βᾶρος τῆς προσωπικῆς προσαρμογῆς στοὺς ἰσχυροὺς τῆς Ῥωμῆς ἦταν μεγάλο καὶ ἔκλινε ἀποφασιστικὰ τὴν πλάστιγγα πρὸς τὴν δουλικὴ νοοτροπία τῆς ἀπραγμοσύνης. Στὴν ἴδια πορεία κινήθηκαν καὶ οἱ σοφοὶ τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, μὲ τὴν ταύτιση τῆς νεοπλατωνικῆς πρὸς τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος καὶ τὶς συνακόλουθες παρερμηνεῖες²⁵.

Ὁ ἐνεργὸς πολίτης ἀσκεῖ τὴν ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ ὡς τὸν κύριο παράγοντα τῆς ζωῆς του, εἶναι ταυτοχρόνως πολίτης, ὀπλίτης ἢ ναύτης, δικαστῆς καὶ κριτῆς τῶν δραματικῶν καὶ χορικῶν ἀγῶνων, ἀλλὰ καὶ ποιητῆς, σκηνοθέτης καὶ μουσικὸς διδάσκαλος, κατὰ τὴν δική μας ὀρολογία καὶ ἐργάτης εἰς τὰ ἔργα τῆς Ἀκροπόλεως· φέρει μέσα του τὴν ἐμμέλεια καὶ τὴν ἁρμονία τοῦ λόγου, ἂν καὶ εἶναι πλεονασμὸς ἢ διατύπωση αὐτῆ, ὅσο κανένας ἄλλος πολίτης εἰς τὴν ἱστορία, μὲ τὴν ἐξαίρεση ἴσως τῶν Κινέζων τῆς ἐποχῆς τοῦ Κομφουκίου²⁶ καὶ τῶν Ἰνδῶν τοῦ Βούδα. Ἡ ψυχολογία του μᾶς ἐνδιαφέρει πρωτίστως, ζεῖ εἰς τὸ παρὸν κι ἀναγνωρίζει ἀποκλειστικὰ τὸ παρὸν καὶ τίποτε ἄλλο, ἐνῶ τὸ παρελθὸν τὸ ἐπικαλεῖται μόνο ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως, μὲ κύριο ὁδηγὸ τὸν Ὅμηρο· τὸ μέλλον δὲν ὑπάρχει ὡς πολιτικὴ ἔννοια καὶ ὡς δέσμευση ἰδεολογική, παρὰ μόνο ὡς καθημερινὴ πρακτικὴ γιὰ τὶς ἀνάγκες του. Ἡ θρησκεία του τοῦ παρέχει ἀπόλυτη ἐλευθερία εἰς τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ του.

Τὴν ἀντίστροφη πορεία ἀπ' τὸν ἀπράγμονα πρὸς τὸν ἐνεργὸ πολίτη τὴν περιγράφει πληρέστατα πάλι ὁ Περικλῆς: «τὸ γὰρ ἀπράγμον οὐ σώζεται μὴ μετὰ τοῦ δραστηρίου τεταγμένον, οὐδὲ ἐν ἀρχούσῃ πόλει ξυμφέρει, ἀλλ' ἐν ὑπηκόῳ, ἀσφαλῶς δουλεύειν»²⁷. Εἰς τὴν τελευταία του δημηγορίαν, ὅταν ἀπευθύνει τὴν πολιτικὴ του ὑπόθεσιν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ὁ μέγας πολιτικὸς καὶ φιλόσοφος, ἀναφέρεται καὶ πάλι στοὺς ἀπράγμονες· τὸ ἀπράγμον δὲν διασώζεται, ἐὰν δὲν συνοδευθεῖ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ δράση, ἐπειδὴ δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς ἡγεμονεύουσαν πόλιν, ἀλλὰ εἰς ὑπήκοον, συμβάλλον εἰς τὴν ὑποδούλωσιν της. Προδιαγράφει τὴν πορεία πρὸς τοὺς ἀχρείους καὶ κυνικούς· οἱ Ἕλληνες ἀναλαμπὲς μόνον ἀναδρομῆς παρουσίασαν ἔκτοτε...

²⁵ Ὅρα, «Νόμους τὰς φῶδας ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 11, κ., ἐ.

²⁶ Ὅρα, «Ἀπ' τὴ μουσικῆ στῆ γραμματικῆ», σελ. 2, κ., ἐ.

²⁷ Θουκυδίδου, ὁ. ἀ. βιβλ. Β', κεφ. 63, μετάφραση δική μου καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 30, κ., ἐ..

Όταν εἰς τὸν Ἄδην ὁ Ὀδυσσεὺς μακαρίζει τὸν Ἀχιλλέα, διότι ἐτιμᾶτο ὡς ὁ μεγαλύτερος ἦρωρ μεταξὺ τῶν ζωντανῶν καὶ ἴσος μὲ τοὺς θεοὺς, ἐνῶ ἔγινε βασιλεὺς εἰς τὸν κάτω κόσμον, ὁ Πηλεΐδης τοῦ ἀπαντάει,

μὴ δὴ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ.
βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλω,
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίοςτος πολὺς εἶη,
ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν²⁸.

Μὴ μοῦ διακωμῶδεῖς τὸν θάνατον, μὴν τὸν περιπαίζεις, ἀγαπητέ Ὀδυσσεά, ἀπαντάει ὁ μέγας ἦρωρ· θὰ προτιμοῦσα νὰ ἦμουν βοηθὸς βοσκοῦ σὲ ἄκληρο μικροκτηνοτρόφο, παρὰ βασιλεὺς σὲ ὅλους τοὺς ἀποδιαλυμένους νεκροὺς τοῦ Ἄδη, τὸ ἐνεργὸ πολίτη προδιαγράφει.

τὸ θάνατο μὴ μοῦ ζητᾶς μὲ λόγια νὰ γλυκάνης.
Κάλλιο στὴ γῆς νὰ βρίσκομουν, κι ἄς δούλευα σὲ ἀνθρώπου
μικροῦ, μὲ δίχως βίος πολὺ, παρὰ στὸν Ἄδη νὰ εἶμαι,
καὶ βασιλέας νὰ λέγουμαι τῶν πεθαμένων ὄλων.

Ἡ ζωὴ στὸν ἐπάνω κόσμον καὶ τὸ παρὸν ἐνδιέφερε τὸν Ἀχιλλέα καὶ τοὺς Ἕλληνας, ὄχι τὸ μέλλον, ἢ μέλλουσα ζωὴ· μετὰ τὴν ἰσοπέδωση τῶν πάντων ἐπὶ ρωμαϊκῆς κατακτῆσεως καὶ τῆς ἐξαχρειώσεως τῆς ζωῆς, εἴτε τῶν δούλων, χωρὶς καμμία ἀξία, εἴτε τῶν πολιτῶν, μὲ τὸν κίνδυνο τῆς ἀπωλείας τῶν κεκτημένων τους, εἴτε τῶν ἀρχόντων μὲ τὴν κυνικὴ νοοτροπία τους, ἢ ἄλλη ζωὴ ἔπαιρνε ἀξία, ὡς διέξοδος· ὁ χριστιανισμὸς ἐμφανίσθηκε ὡς ἡ ἐναλλακτικὴ λύση, μὲ τὴν δικαίωση τοῦ ἀτόμου στὴν ἄλλη ζωὴ καὶ ἠθικὲς δεσμεύσεις στὴν παροῦσα. Ἡ ψυχολογία τῶν ἀνθρώπων ἄλλαξε· μαζὶ μὲ τὴν ἐξαχρειώσῃ τους ἦρθε κι ἡ ἠθικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, μὲ τὴν ὑπακοὴ καὶ τὴν συμμόρφωση στὶς ἐπιταγὲς καὶ στὶς ἀνωθεν ἐντολές· οἱ σχέσεις ἰσοτιμίας μὲ τοὺς θεοὺς παραχώρησαν τὴν θέση τους στὶς σχέσεις ἐξαρθήσεως καὶ ὑποτελείας, ἀπ' τὸν αὐτοκράτορα στὸν θεό, κι ἀπ' τὸν θεό στὴν ἰδεολογία. Γνωστὴ ἢ πορεία...

²⁸ Ὀμήρου, «Ὀδύσσεια», ῥαψωδία, λ, στ. 488-491, μετάφραση Ἀργύρη Ἑφταλιώτη.

οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος...

Ὁ πολιτικός λόγος εἶναι λόγος ἀτομικός, προσωπικός πρῶτα καὶ μετὰ λόγος κοινωνικός, πολιτικός, τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν· ἐκφέρεται ὡς λόγος πολιτικός, ὅπως ὁ «Ἐπιτάφιος» τοῦ Περικλέους, ὁ λόγος τοῦ 431 π.Χ. μετὰ τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ πολέμου καὶ πρὸς τιμὴν τῶν πεσόντων συμπολιτῶν τους· τὸ Φθινόπωρο ἐκάστου ἔτους, ὅταν τελειῶνε ἡ πολεμικὴ περίοδος, ἕνας πολιτικός ἐκφωνοῦσε τὸν ἐπικήδειο τῶν πεσόντων. Κατεγράφη εἰς τὴν ἱστορίαν ὁ «Ἐπιτάφιος», ὡς λόγος πολιτικός, ἐπειδὴ ὁ Περικλῆς κάνει τὴν περιγραφὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδεύσεως τῆς ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ· τότε ἐτέθησαν αἱ βάσεις τοῦ λόγου τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς. Ὁ Ἀριστείδης ὁ δίκαιος, ὡς ὑπόδειγμα ἡγέτου, διέθετε τὸ ἦθος τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς ὡς προσωπικὴν ἔκφρασιν καὶ ὡς νοοτροπίαν τῆς ἐποχῆς του· οὐδεὶς ἀμφισβήτησε ποτὲ τὸ ἦθος του καὶ ἀπεβίωσε πάμπτωχος, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέλαβαν τὰ ἔξοδα τῆς κηδείας του, τῆς προικῆσεως τῶν ἀκλήρων θυγατρῶν του καὶ παραχώρησαν κληρὸν εἰς τὸν υἱὸν του.

Οἱ Ἀθηναῖοι ἀναγνώρισαν τὸ ἦθος τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου, τὸ 468 π.Χ., ὅταν εἰς τὸ κατάμεστον θέατρον τοῦ Διονύσου, κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν ἀπ' τὸν Ἄγγελο τῆς ἀναφορᾶς του εἰς τὸν Οἰδίποδα,

οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει,
βαθειὰν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος,
ἔξ ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλευματα²⁹,

ὅλοι ἔστρεψαν τὸ βλέμμα τους πρὸς τὸν Ἀριστείδη, καθήμενο στὰ πρῶτα καθίσματα· οἱ Ἀθηναῖοι ἐπισφράγισαν τὴν ταύτιση τοῦ πολιτικοῦ του ἦθους, μὲ ἐκεῖνο τοῦ Οἰδίποδος, τοῦ πρώτου πολίτου κατὰ τοὺς Ἕλληνας.

ὄχι νὰ φαίνεται ἄριστος, ἀλλὰ νὰ εἶναι θέλει,
βαθειὰ ἀυλάκια στὸ μυαλό του καρπολογώντας,
ἀπ' τὰ ὅποια ἀναπηδοῦν οἱ γενναῖες βουλές του.

Ἦταν συνετὸς εἰς τὰς ἐπιλογάς του ὁ Ἀριστείδης, ἂν καὶ δὲν ἦταν ὁ ἐμπνευσμένος πολιτικός, ὅπως ὁ Θεμιστικλῆς, οὔτε ὁ προικισμένος στρατηγός, ἐνῶ δὲν εἶχε προβλέψει τὸν περσικὸ κίνδυνον, μετὰ τὴν νίκη τοῦ Μαραθῶνος, καὶ γι' αὐτὸ τὸν εἶχαν ἐξοστρακίσει οἱ συμπολίτες του· ἐπέστρεψε ὅμως ἐγκαίρως καὶ κατέλαβε τὴν Ψυττάλειαν, κατὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμίνας. Ὁ μεγάλος ἀντίπαλός του καὶ φίλος του

²⁹ Αἰσχύλου, «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις», στ. 592-594, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» τοῦ «Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 1, κ., ἐ.

Θεμιστοκλῆς ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος ἡγέτης τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξου, ἀλλὰ ὑστεροῦσε ἀρκετὰ εἰς τὸ ἦθος καὶ εἰς τὴν πρακτικὴν του· ἀπεβίωσεν ἐξόριστος εἰς τὴν Περσία, ἀλλὰ καὶ τιμημένος ἀπ' τὸν μέγαλο βασιλέα, ἂν καὶ διατήρησε ὡς τὴν τελευταία του στιγμή τὴν ἀξιοπρέπεια του καὶ τίμησε τὴν προσωπικὴ του καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ὅταν αὐτοκτόνησε πίνοντας αἷμα ταύρου, ἐπειδὴ ὁ Ἀρταξέρξης τοῦ ζήτησε τὴν βοήθειά του γιὰ νέα ἐκστρατεία κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἀπέναντι εἰς τὸν λόγο του πρὸς τὸν λαόν του καὶ εἰς ἐκείνον πρὸς τὸν μέγαλο βασιλέα, προτίμησε τὸν πρῶτο· ἄλλωστε δὲν εἶχε, «τὸν ἔπαινο τοῦ Δήμου καὶ τῶν Σοφιστῶν,/ τὰ δύσκολα καὶ τ' ἀνεκτίμητα Εὐγε», στὴν σατραπεία, βαρετὴ ἦταν ἡ ζωὴ, ἀπράγμων εἶχε καταντήσει...

Ὁ προσωπικὸς λόγος μετροῦσε εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν, ὅσο ἴσως εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ ἔτσι ἡ τήρησις του ταυτιζόταν καὶ μὲ τὸν προφορικὸ πολιτισμὸ· ἡ Ἰλιάς πλάθεται γύρω ἀπ' τὸν προσωπικὸν λόγον τῶν ἡρώων τῆς, τοῦ Ἀχιλλέως πρωτίστως, ὁ ὁποῖος γνωρίζει καὶ τὴν μοῖραν του, ἀλλὰ τηρεῖ τὸν λόγον του. Λέγει κατὰ τὴν ἀντιδικία του μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα, ὡς πρὸς τὴν ἀρπαγὴ τῆς Βρισηίδος, «ἐπὶ μέγαν ὄρκον ὀμοῦμαι», καὶ «ὁ δέ τοι μέγας ἔσσεται ὄρκος»³⁰. Τήρησε τὸν λόγον του ὁ μέγας ἦρως καὶ γύρω ἀπ' τὴν μῆνιν του ἐπλάσθη τὸ καλύτερον ἔπος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος· τὸ προσωπικὸ ἦθος ἐκάστου ἀντικατοπτρίζει ὁ λόγος, τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του.

Ὁ Αἰσχύλος διδάσκει ἀπ' τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου τὸν σεβασμὸ τοῦ λόγου, ἐκάστου καὶ τῆς πόλεως, ὡς ἔκφρασις τῆς ἐνιαίας βουλήσεως τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ἡ τετραλογία ἦταν, «Λαῖος», «Οἰδίπους», «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις», «Σφίγξ, σατυρική», ἀφιερωμένη εἰς τὸν μῦθον τῶν Λαβδακιδῶν· κατετάγη τὸ 468 π.Χ., πρῶτος καὶ δεῦτερος ὁ Ἀριστίας, υἱὸς τοῦ Πρατίνου, μὲ τρίτον τὸν Πολυφράδμωνα. Θεμελιωνόταν ἡ ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία πλέον καὶ ὁ Ἀριστείδης εἶχε θεσπίσει τοὺς θεσμοὺς τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου, μὲ τὴν συνεισφορὰν ἐκάστης πόλεως ἀρίστην ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ χωρὶς οὐδένα παράπονον· οἱ ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ, ὅπως καὶ ὅλα τὰ νησιὰ καὶ ὁ πόλεμος μεταφερόταν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον καὶ εἰς τὴν Κύπρον, μετὰ τὴν περίφημην νίκην τοῦ Κίμωνος παρὰ τὸν Εὐρυμέδοντα ποταμόν, δύο χρόνια πρὶν. Οἱ Ἀθηναῖοι ζοῦσαν εἰς τὸ παρὸν καὶ μὲ τὸ παρὸν ὡς πολιτικὴν τους ἐπιλογὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνότητα τῆς ἐκφράσεως ὅλων, στρατηγοί, ἀπλοὶ πολῖτες, ὀπλίτες, τραγωδοί, ὑποκριταί, φιλόσοφοι, μουσικοί, τεχνικοί, ἀρχιτέκτονες, διάσημοι ἑταῖροι ἦταν μία συντροφία· ἡ γενεὰ τῶν Μαραθωνομάχων καὶ τῶν Σαλαμινομάχων πολεμοῦσε ἀκόμη, ἀλλὰ καὶ πρωτοστατοῦσε εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν, διότι μόλις εἴκοσι δύο χρόνια τοὺς χωρίζαν ἀπ' τὸν Μαραθῶνα, τὴν μεγαλύτερον νίκην εἰς τὴν ἱστορίαν τους.

³⁰ Ὁμήρου, «Ἰλιάς», ῥαψωδία, Α, 233, 239)

Όταν ο Αισχύλος διδάσκει, «οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει», θέτει τὰ ὅρια τοῦ ἤθους τῶν πολιτῶν, διδάσκει τὴν ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ· ὁ Ἀριστείδης εἶχε δεδομένο τὸ «δοκεῖν», τὴν ἄριστη γνώμη τῆς ἀγορᾶς, τῶν πολιτῶν, διὰ τὸ ἤθος του κι ἤθελε ὁ μέγας τραγικὸς μετατρέψαι αὐτὸ τὸ ἤθος, εἰς ἤθος ὅλων τῶν πολιτῶν, εἰς συλλογικὸ «εἶναι», ὅποτε καὶ θεμελιώνεται ἡ ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ εἰς τὸ σύνολο τῆς πόλεως ὡς τρόπος ζωῆς, τὸ ὁποῖο καὶ ἔγινε γιὰ τὶς δύο τρεῖς γενιὲς μετὰ τοὺς Μηδικοὺς πολέμους· τὸ ἤθος ἀντανακλᾶται εἰς τὴν λειτουργικότητα τῶν πολιτῶν εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν, εἰς τὴν ἐντελέχειάν τους. Ἡ ψυχολογία τῶν συμπολιτῶν του τὸν ἐνδιέφερε τὸν τραγῶδὸ κι ἐπέμεινε εἰς τὸν μῦθον τοῦ Οἰδίποδος· τὸ «δοκεῖν» εἶναι ὁ λόγος εἰς τὴν Ἀγορᾶν, ἡ πολιτικὴ του πρακτικὴ, τὸ «εἶναι» εἶναι ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του περισσότερο, τὸ ἤθος του, ταυτισμένα ἀπολύτως εἰς τὸ πρόσωπο τοῦ Οἰδίποδος καὶ τοῦ Ἀριστείδου· ἡ ταλάντευσις μετὰ τῶν δύο εἶναι ἐλαχίστη εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν, τοῦ πέμπτου αἰῶνος περισσότερο, ἀλλὰ ἡ ἰσορροπία τους εἶναι πολὺ εὐαίσθητη καὶ εὐθραστη, ὅπως ἔδειξε ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας καὶ ὅπως τὸ ἔβλεπε ὁ Αἰσχύλος. Τὴν ὅποια ἀνισορροπία ἐπεχειρεῖ ἀποτρέψαι ὁ Μαραθωνομάχος.

Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα ὁ Γοργίας ὁ Λεοντῖνος περιγράφει τὴν ἰσορροπία τους, «τὸ μὲν εἶναι ἀφανὲς μὴ τυχὸν τοῦ δοκεῖν, τὸ δὲ δοκεῖν ἀσθενὲς μὴ τυχὸν τοῦ εἶναι»³¹. ὁ σοφιστὴς ἀπ' τὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδι λέει, ὅτι, τὸ «εἶναι» εἶναι ἀνύπαρκτο, ἐὰν δὲν ἀντικατοπτρίζει κάποιον «δοκεῖν», τὸ δὲ «δοκεῖν» εἶναι ἀσθενὲς, ἀδύναμο, ἐὰν δὲν ἀντανακλᾷ κάποιον «εἶναι»· τὸ «δοκεῖν» ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν φυλογένεσιν τῆς ἐποχῆς μας, τὸ γένος κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ὀρολογίαν, τὸ «εἶναι», εἰς τὴν ὄντογένεσιν. Δηλαδή, λέει ὅτι τὸ «εἶναι» χωρὶς τὸ «δοκεῖν» δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν Ἀγορᾶν, εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν· ὁ λόγος τοῦ «εἶναι» εἶναι ὁ λόγος τοῦ «δοκεῖν», ὁ λόγος τοῦ πολίτου, πέραν τοῦ λόγου τοῦ «δοκεῖν» δὲν ὑπάρχει ἄλλος λόγος εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν. Ἀργότερα, μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὁ λόγος τοῦ «εἶναι» γίνεται λόγος σοφός, ἢ ὀρθός, ἢ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἢ λόγος τῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ τότε δὲν ὑπάρχει ἐνεργὸς πολίτης, ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ ἔκφρασις τοῦ λόγου τοῦ «δοκεῖν»· ὅταν ἀπὸ τὸ «εἶναι» ἀφαιρεθεῖ τὸ «δοκεῖν», τότε ὁ ἀπράγμων ἀναζητᾷ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἰδεολογίας, διότι ὁ ἴδιος ἀδυνατεῖ ἔχειν λόγον. Ἡ Ἀγορὰ ἔχει χαθεῖ πλέον...

Όταν τὸ «δοκεῖν» δὲν ἀντανακλᾷ κάποιον «εἶναι», κάποιον πρόσωπο τῆς Ἀγορᾶς, τῆς πόλεως, τότε τὸ ἄτομο δὲν ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολίτου, δὲν εἶναι πολίτης, οὔτε κἂν ἀπράγμων, ἐκπίπτει στὸν ἀχρεῖο καὶ στὸν κυνικὸ, γίνεται θηρίο ἢ θεός· προσφεύγει πάλι στὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ μόνο ὡς πρόσχημα γιὰ τὴν δική του ἐξωτερικὴ εἰκόνα, πίσω του κρύβεται ἡ βία καὶ ἡ ἀλογία. Αὐτὸ προβάλλεται ὡς τὸ

³¹ Γοργίου, Diels, ἀποσπ. 26.

«εἶναι», ὄχι μόνο τὸ προσωπικό του, ἀλλὰ καὶ τὸ κοινωνικό «εἶναι», φέρει μέσα του ὡς ψυχολογία καὶ ὡς πρακτικὴ τὴν ὀλοκληρωτικὴ νοοτροπία· εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἰσραήλ, ὅταν δίδει ἐντολὴ γιὰ τὴν σφαγὴ τῶν τριῶν χιλιάδων ὁμοεθνῶν τους, ἀπ' τὰ ἀδέλφια τους καὶ τοὺς συγγενεῖς τους, ἐπειδὴ πίστεψαν στὰ εἰδωλα, παρὰ τὴν παράδοσιν τῶν δέκα ἐντολῶν, κατὰ τὴν δεύτερη ἄνοδο τοῦ Μωϋσέως στὸ ὄρος Σινᾶ,³². Ἡ ἔκφραση τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι παρουσιάζεται συχνὰ στὴν ἱστορία, ὡς μάστιξ τοῦ Θεοῦ, ὑπὸ τὴν μορφή τοῦ Ἀττίλα, ὡς μαζικοὶ διωγμοὶ τῶν Χριστιανῶν ἀπ' τοὺς Ρωμαίους καὶ τῶν εἰδωλολατρῶν ἀπ' τοὺς Χριστιανούς, ἢ τοὺς αἰρετικούς, μὲ συνέχειά τους τοὺς Σταυροφόρους καὶ τοὺς κονκισταδόρες, τοὺς θρησκευτικούς πολέμους, τοὺς ἀποικιοκράτες, τοὺς πολέμους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τὶς πρόσφατες ἐκστρατεῖες στὸ Ἀφγανιστάν καὶ στὸ Ἰράκ, πιστὴ ἀντιγραφή τῆς νοοτροπίας τῶν ἀγματολλάδων.

Οἱ Ἕλληνες τῆς ἀμέσου δημοκρατίας διατήρησαν τὴν ἰσορροπία μεταξὺ τοῦ «δοκεῖν» καὶ τοῦ «εἶναι», ὡς νοοτροπία ἐκάστου, ὡς ἐμμέλεια, ὡς πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ ὡς θεωρητικὴ ἔκφρασις τῆς εἰς τὸν λόγον τους, τὸν πολιτικό, τὸν δραματικό, τὸν φιλοσοφικό, τὸν αἰσθητικό, τὸν καθημερινό· ἡ ἐμμέλεια ἦταν ταυτισμένη μὲ τὴν καθημερινότητά τους ὡς συνολικὴ πολιτικὴ πρακτικὴ. Εἶχαν τὸ προνόμιον τῆς ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν σχέσεών τους μὲ τοὺς θεοὺς τους, τὴν ὁποία μάλιστα ἀνήγαγαν εἰς λόγον πολιτικὸν καὶ φιλοσοφικόν· ἐπομένως ἡ πρακτικὴ ἐκάστου διείπετο ἀπ' τὸν ἀρμονικὸν λόγο, μὲ ἰδανικὴν ἔκφρασιν τοῦ τὸ ἐναρμόνιον γένος τῆς μουσικῆς, ὅποτε καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀπέπνεε τὸν ἀρμονικὸν λόγο κι εἶχε τὴν ἀντίστοιχον νοοτροπία καὶ τὸ ἀρμόζον ἦθος, «ἀπὸ γὰρ τοῦ (ἐμμελοῦς) ἦθους αἱ τοιαῦται κινήσεις δοκοῦσιν εἶναι». Ἐπαιζόν ἐμμελῶς κι οἱ κινήσεις τοῦ σώματός των συνόδευαν τὸ ἀρμονικὸν ἦθος. Αὕτη ἦταν ἡ στάσις τῆς ζωῆς τους καὶ παρέμεινε εἰς τοὺς Ἕλληνας ὡς τὸ καθοριστικὸν συστατικὸν τῆς φυλεγενέσεώς τους, μὲ τὴν μουσικὴν ἀρμονία κυρία ἔκφρασις τῆς, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀπόσυρσίν τους εἰς τὰ ὑψηλὰ βουνά.

³² «Παλαιὰ Διαθήκη», «Ἐξοδος», κεφ. λβ, παρ. 25-28 καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 32.

πόλεως ὁ πολύβατός γ' ἄγων βροτῶν

Ἡ ἁρμονικὴ ἰσορροπία εἰς τὴν ζωὴν τοῦ πολίτου διατηρεῖται μὲ τὴν ἄσκησιν τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, διατηρεῖται εἰς τὴν Ἀγορὰν, ὡς πολίτης καὶ ὀπλίτης, εἰς τὴν Βουλὴν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, εἰς τοὺς δραματικούς ἀγῶνας τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου καὶ τῶν περιφερειακῶν δήμων, εἰς τὴν κριτικὴν τῶν ἔργων τῆς Ἀκροπόλεως, ὅταν συμμετέχει ἐπίσης εἰς τὴν ἀνέγερσίν τους, εἰς τὸν φιλοσοφικὸν λόγον· τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν λειτουργιῶν συμπληρῶνεται, μὲ τὶς ἀντιδικίες τους καὶ τὶς ἀντιπαλότητές τους, μὲ τὶς ταλαντεύσεις εἰς ἀτομικὸ ἐπίπεδο, καὶ μὲ τὴν ἔκφρασιν τοῦ συλλογικοῦ εἶναι, τῆς φυλογενέσεώς τους, ὡς ἐμμελοῦς. Ὁ Αἰσχύλος διδάσκει τὴν κατάκτησιν τῆς ἐμμελείας τῶν πολιτῶν, εἰς τὴν τετάρτην ἀντιστροφὴν τῆς τραγωδίας του, ὅταν ὁ χορὸς ρωτάει:

Τίν' ἀνδρῶν γὰρ τοσόνδ' ἐθαύμασαν
ὀθνεῖοι ξυνέστιοι
πόλεως ὁ πολύβατός γ' ἄγων βροτῶν
ὅσον τότ' Οἰδίπουν τίον,
τὰν ἄρπαξάνδραν
κῆρ' ἀφελόντα χώρας;³³

Εἶχε προηγηθεῖ ἡ περιγραφή τῶν ἑπτὰ ἐπιδρομέων καὶ τῶν ἀντιπάλων τους εἰς τὰς ἑπτὰ πύλας τῶν Θηβῶν, μὲ τοὺς ἀδελφούς, Ἐτεοκλῆ καὶ Πολυνείκη, εἰς τὴν ἑβδομην· προηγουμένως ἐδιδάχθη ἡ ἀναμέτρησης τοῦ νεαροῦ Οἰδίποδος μὲ τὴν Σφίγγα, ἀγνώστου εἰς Θήβας, ἐνῶ πίστευε ὅτι βρίσκεται εἰς ξένην πόλιν, ἀφοῦ ἀρνήθηκε ἐπιστρέψαι εἰς τὴν «πατρίδα» του Κόρινθον, διότι ἡ Πυθία τοῦ ἔδωσε τὸν χρησμό, ὅτι θὰ σκοτώσει τὸν πατέρα του καὶ θὰ νυμφευθεῖ τὴν μητέρα του· ἦταν ἄμοιρος τῶν εὐθυνῶν του, ἕνα ἐφόδιο μόνον εἶχε, τὸν λόγον του καὶ τὴν γενναιότητά του, ἡ ὁποία ἐκπήγαζε ἀπ' τὸν ἐλεύθερο καὶ δημιουργικὸν λόγον του:

Ποιὸν ἄνδρα λοιπὸν τόσον ἐθαύμασαν
ξένοι καὶ ντόπιοι
καὶ ἡ πολυσύχναστη ἀγορὰ τῆς πόλεως
ὅσον τότε αὐτὸν τὸν Οἰδίποδα,
ἀπ' τὴν ἀνθρωποβόρο
γενναῖα ἀπελευθερώσαντα τὴν χώρα;

Τὸν ἐθαύμασαν, ὄχι μόνον διὰ τὴν γενναιότητάν του ἐλθεῖν ἀντιμέτωπος μὲ τὴν Σφίγγα, ἡ ὁποία ἄρπαξε καὶ κατεσπάρασσε κάθε ἄνδρα ποὺ στεκόταν ἀπέναντί της καὶ δὲν ἀπαντοῦσε εἰς τὴν ἐρώτησίν της, ἀλλὰ καὶ

³³ Αἰσχύλου, ὁ., ἀ., στ, 772-777, καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 10 κ. ἑ.

διὰ τὴν ἀπάντησίν του· ὁ Οἰδίπους ἐνεφανίσθη καὶ τὴν κατατρόπωσε, ὄχι μὲ τὸ σπαθί του, τὸ ὁποῖο ἤξερε πολὺ καλὰ νὰ χρησιμοποιεῖ, ἀφοῦ λίγο πρὶν εἶχε σκοτώσει τὸν πατέρα του καὶ τοὺς συνοδούς του, εἰς τὸ τρίσβατον, ἀλλὰ αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἄλλης περιδιαβάσεως. Μὲ τὸν λόγον του, μὲ τὴν εὐφυΐα του ἀπάντησε ὁ νεαρός, ὅτι εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τὸ ζῶο, ὁ τετράπους, δίπους, τρίπους, νήπιο μὲ τὰ τέσσερα, ἄνδρας, γέρος μὲ τὴν ράβδο του· ἡ ἀρπαξάνδρα κατεκρημνίσθη κι οἱ Θηβαῖοι ἀνακήρυξαν βασιλέα τὸν νεαρὸ καὶ τοῦ ἔδωσαν ὡς σύζυγο τὴν βασίλισσα Ἰοκάστη, τὴν πραγματικὴ του μητέρα. Εἶχε ἀπελευθερώσει τοὺς Θηβαίους ἀπ’ τὴν χειρότερη μάστιγα...

Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τῆς μετρικῆς τοῦ ἑναρμονίου γένους, ὅπως εἰς ὅλους τοὺς τραγικούς· ὁ Οἰδίπους ἐσεβάσθη καὶ ἐτίμησεν τὴν Ἀγορὰν, ὅσο ἴσως κανεὶς ἄλλος τύραννος ἢ βασιλεύς. Εἰς τὴν Ἀγορὰν κατετρόπωσε τὴν Σφίγγα, μὲ τοὺς κατατρομαγμένους Θηβαίους νὰ τὸν παρατηροῦν ἀπὸ μακρὰ, ὅπως ὁ Ὑπνος τὴν Ἥρα, ἀλλὰ ὁ ἄγνωστος νεαρός, τολμηρὸς καὶ ἀποφασισμένος, ἀντιμετώπισε τὸ τέρας τῆς ἀμαθείας καὶ τῶν προλήψεων· εἰς τὴν Ἀγορὰν μίλησε πάλι, τὴν ἄλλη τραγικὴ στιγμή, ὅταν ἀπεκαλύφθη ὅτι εἶχε σκοτώσει τὸν πραγματικὸ του πατέρα καὶ εἶχε νυμφευθεῖ τὴν μητέρα του³⁴. προέβη εἰς τὴν λογοδοσίαν του κι ἀνέμεινε τὴν ἀπόφασιν τῶν πολιτῶν διὰ τὰ ἐγκλήματά του, διὰ τὰ «λάθη» του. Ἐσεβάσθη πλήρως τὴν διασταλτικὴ ἠθικὴ, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν πιὸ τραγικὴ στιγμή τῆς ζωῆς του, καὶ ἤρεμος, θαρραλέος καὶ σοβαρὸς ἀνέμεινε τὴν κρίσιν τῆς Ἀγορᾶς, ἢ ὁποῖα δὲν ἦλθε ποτέ, διότι τὸν πρῶτο λόγο ἀπέκτησε ὁ τύραννος Κρέων, μὲ τὴν συσταλτικὴ λογικὴ του καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ νοοτροπία του, ὅπως τὴν περιγράφει ἄριστα ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν «Ἀντιγόνην»· ὁ υἱὸς του Αἴμων, ἐραστὴς τῆς Ἀντιγόνης καὶ μὲ πλήρη ταύτισιν τῆς ζωῆς του μὲ ἐκείνην τῆς ἐρωμένης του -ἀφοῦ αὐτοκτόνησε πάνω ἀπ’ τὸ σῶμα της, ὅταν τὴν εἶδε νεκρή-, εἰς τὴν ἀντιδικία του μὲ τὸν πατέρα του, εἰς τὸν ἰσχυρισμὸ του,

οὐ τοῦ κρατοῦντος ἢ πόλις νομίζεται;

τοῦ ἀπαντᾶ,

καλῶς γ’ ἐρήμης εἰ σὺ γῆς ἄρχεις μόνος³⁵.

Εἶναι ἀπόλυτος εἰς τὴν ἀπάντησίν του ὁ νεαρός, δηλαδή, ὁ τραγικὸς τὸ 442 π.Χ. εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ἀμέσως μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἀποστασίας τῆς Σάμου, ὅπου συμμετεῖχε ὡς στρατηγός. Ρωτᾷε ὁ Κρέων τὸν Αἴμονα,

³⁴ Ὅρα, «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 22 κ. ἑ.

³⁵ Σοφοκλέους, «Ἀντιγόνη», στ. , μετάφραση δική μου καὶ «Τὰ Ἰδεολογικὰ δεσμά», ἐκδόσεις, «Ὀδυσσεύς», Ἀθήναι, 1982, σελ. . κ. ἑ., ἐξαντληθέν

δὲν ἀνήκει ἡ πόλις στὸν κυβερνήτη της;

κι ἀπαντᾷ ἀποστομωτικά ὁ Αἴμων,

καλῶς σ' ἔρημη χώρα ἐὰν κυβερνᾷς μόνος.

Ὁ λόγος τῆς Ἀγορᾶς κρίνει τὰς πολιτικὰς σχέσεις κι ὁ ἀντίλογος θρέφει τὴν διασταλτικὴ ἠθικὴ καὶ τὴν ψυχολογία τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, τὴν ἄρμονία τῶν κινήσεων τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἤθους.

Ὁ ἀγὼν τῶν βροτῶν εἰς τὴν Ἀγορὰν εἶναι πολύβατος, ἐκεῖ κρίνεται ὁ λόγος τους, ἡ πολιτικὴ τους δεινότης καὶ ἡ ἐμμελής τους λειτουργικότης, ἡ ἐντελέχειά τους· εἰς τὴν Ἀγορὰν ὁ λόγος συνδυάσθηκε μὲ τὸ μέλος, τὴν ἄρμονία καὶ τὸν ῥυθμὸν κι ἔμειναν ἄρρηκτα συνδεδεμένοι οἱ τέσσερες αὐτοὶ παράγοντες τῆς ἐμμελείας. Ἡ οἰαδήποτε ἀπόσπασις ἐνὸς ἐξ αὐτῶν σπάει τὴν ἐμμελεία τους καὶ ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἐκπτώσιν τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου στὴ συνέχεια στὴν πολιτικὴ του πρακτικὴ, σὲ ἀπράγμονα ἢ καὶ ἀχρεῖον, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπώλεια τοῦ ἐλέγχου τῆς ἐνότητος τοῦ χώρου του· δὲν εἶναι πλέον πολίτης καὶ ὀπλίτης, δικαστῆς καὶ στρατηγὸς ἢ ποιητῆς καὶ μουσικὸς καὶ ὑποκριτῆς καὶ χορηγός, φιλόσοφος καὶ ῥήτωρ, λιθοξόος καὶ ἀρχιτέκτων, ἀλλὰ ἓνα ἀπ' ὅλα αὐτὰ, ἢ καὶ κανένα, χαμένος στὴν ἀφάνειά του· ἡ ἐκπτώσις ἀπ' τὴν ἐλευθέρως πολιτικὴν πρακτικὴν ὀδήγησε στὴν κατάτμησι τῆς καθημερινῆς του ζωῆς καὶ στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας στὴν ἐποχὴ μας, ἀφοῦ προσηγήθηκε ἡ ἀνάθεσις τῆς ἐπιλύσεως τῶν προβλημάτων του εἰς τὴν ἀνωτέρα δύναμι καὶ ἡ ἀπόλυτη προσήλωσι πρὸς αὐτήν, μὲ τὴν σταδιακὴ μετεξέλιξί της ἀπὸ θεοῦ σὲ ἰδεολογία. Ἡ Ἀγορὰ παραχώρησε τὴν θέσιν της στὴν οἰκονομικὴ ἀγορὰ κι ὁ λόγος τοῦ πολίτου, ὁ αὐτόνομος λόγος του, ἐξηφανίσθη ὡς διὰ μαγείας, μόλις ἐμπεδώθηκε ἡ κυριαρχία τῶν ἀχρείων καὶ τῶν κυνικῶν καὶ ἡ ἀπόλυτη ἐξάρτησί τους ἀπ' τὴν ἰσχυρὴ ἐξουσία τοῦ ἐνός, Θεοῦ, βασιλέως, αὐτοκράτορος ἢ τῶν ἀξιωματούχων τοῦ ἰδεολογικοῦ συστήματος.

«εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν...»

Οἱ Ἕλληνες πιστεύουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀτελὲς ὄν, μὲ τὶς ἀρετὲς του καὶ τὶς κακίες του· ἔχει τὴν ἄνεση ἀξιοποιῆσαι τὰς ἀρετὰς του, ἀλλὰ καὶ ἐνδῶσαι στὶς κακίες του, ὅποτε ἀναλόγως ἐξελίσσεται εἰς χρηστὸν πολίτην ἢ σὲ ἀχρεῖον καὶ κυνικόν, κατὰ τὴν ὀρολογία μας· ἡ τάση του δὲν εἶναι ἔμφυτος πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην κατεύθυνση, διαμορφώνεται αὐτὴ ἀναλόγως πρὸς τὰς ἱστορικές, πολιτικές καὶ πολιτιστικές ἀναφορὰς του· ἡ πρακτικὴ του ὡς πολιτικοῦ ζῶου τείνει πρὸς τῆς τελειότητα, ὡς συνολικὴ ἀρμονία τῆς παρουσίας του, καὶ προσδιορίζει τὸ ἦθος του εἰς τὸ παρὸν πάντοτε, τὴν ἐμμέλειά του. Αὐταὶ καλλιεργοῦν τὰς ρίζας του καὶ συμπληρώνουν τὴν πολιτικὴ του πρακτικὴ, ἐν συνδυασμῶ καὶ πρὸς ἀπείρους ἄλλους παράγοντας. Ἡ τάση τους ἀπορρέει ἀπ' τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν θρησκεία του καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς θεοὺς του, μὲ προέκταση τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις τους γιὰ κάθε λαό· οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων πλάθουν τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἰσοτίμους σχέσεις μαζί τους, ἢ καὶ ἀντιστρόφως, τὸ σωστό, οἱ Ἕλληνες φαντάζονται τοὺς θεοὺς τους μὲ σχέσεις ἀνεξαρτησίας καὶ εὐγενοῦς ἀμίλλης μεταξύ τους, μὲ ἀντίστοιχη διαμόρφωση τοῦ ἦθους των. Ἀπὸ τὸ νάμα αὐτὸ ἐκπηγάζει κάθε ἄλλη πτυχή τοῦ πολιτισμοῦ των. Οἱ μονοθεϊστικὲς θρησκείες καὶ οἱ ἰδεολογίες τῆς ἐποχῆς μας βρίσκονται στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ ἐκκρεμοῦς.

Ὅταν ὁ Ζεὺς εἰς τὸν Πρωταγόραν δίδει τὰς ἐντολάς του πρὸς τὸν Προμηθέαν διὰ τὴν σύστασιν τῆς πόλεως εἶναι σαφῆς καὶ ἀπόλυτος: «Ἐπὶ πάντα, ἔφη ὁ Ζεὺς, καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὡσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θεὸς πάρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως»³⁶. Ὁ Ζεὺς ἀπευθύνεται μὲ τὸ γνωστὸ αὐταρχικὸ του ὕφος· πρὸς ὅλους ἀπευθύνεται ἢ ἐντολή μου, εἶπε ὁ Ζεὺς, καὶ ὅλοι νὰ μετέχουν εἰς τὴν πόλιν· διότι δὲν γίνονται πόλεις, ἐὰν μετέχουν ὀλίγοι εἰς τὰς λειτουργίας των ὅπως γίνεται μὲ τὰς ἄλλας τέχνας· καὶ θέσε λοιπόν, λέει εἰς τὸν Προμηθέα, συντακτικὸ νόμο ἐκ μέρους μου, ὅποιος δὲν δύναται μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως. Θέτει σαφέστατα τοὺς κανόνες λειτουργίας τῆς πόλεως· πρῶτον, ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ ὅλων εἰς τὰς λειτουργίας της, δηλαδή ἡ ἄσκησις ἀπ' τὸν καθένα τῆς πρακτικῆς τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, καὶ δεύτερον, ὁ σεβασμὸς ὅλων πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλεως, «μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης». Διαφορετικὰ θὰ γίνονιν οἱ πόλεις κοινωνίες μὲ ὀλίγους ἐνεργοὺς πολίτας, «ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν», ὅπως συμβαίνει στὶς ἄλλες τέχνες, στὴν βιοτεχνία καὶ βιομηχανία· γινώριζαν τὸ ποῦ ὀδηγεῖ ἢ μονοσήμαντη λογικὴ, ὡς αἰτία ἐμφανίσεως τῶν ἀχρείων καὶ

³⁶ Πλάτωνος, «Πρωταγόρας», 322δ, μετάφραση δική μου καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, ὁ.ἀ. σελ. 127 κ. ἐ. καὶ «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 34 κ. ἐ.

τῶν κυνικῶν στίς κοινωνίες καὶ συμπλήρωμα τῆς ἀπολύτου ὑποταγῆς στίς ἐντολές τοῦ θεοῦ ἢ τῶν ιδεολογιῶν κάθε μορφῆς καὶ ἀποχρώσεως.

Τὴν ἴδια ἀποψη πρεσβεύει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, «ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἕξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηθὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός»³⁷. Τί μᾶς λέγει ὁ φιλόσοφος, ὅτι μὲν ἡ πόλις λοιπὸν καὶ φύσει εἶναι πρότερον ἀπὸ ἕκαστον ἡμῶν εἶναι ὀλοφάνερο· διότι ἐὰν κάποιος δὲν εἶναι αὐτάρκης καὶ χωρισθεῖ ἀπ' τὴν πόλιν, ὁμοίως μὲ τὰ ἄλλα μέρη θὰ προστρέξει πρὸς τὸ σύνολο, ὅποιος δὲ δὲν δύναται μετέχειν τῆς πόλεως ἢ δὲν χρειάζεται τίποτε ἀπ' αὐτὴν διότι εἶναι αὐτάρκης, αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς πόλεως, ὁπότε εἶναι ἢ θηρίον ἢ θεός. Ὁ ἄνθρωπος ἐκτὸς τῆς πόλεως δὲν εἶναι πολιτικὸν ζῶον, εἶναι κάτι ἄλλο καὶ ὁμοιάζει περισσότερο πρὸς τὸ θηρίον ἢ τὸν θεόν, τὸ θηρίον ὡς ἀχρεῖος καὶ μὲ τὴν ὠμότητα τῆς συμπεριφορᾶς του, τὸν θεὸν ὡς κυνικός, διότι ἐμφανίζει καὶ στοιχεῖα λογικῆς πειθοῦς· ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἡ κυνικὴ φιλοσοφία ἦταν ἀπ' τὶς σεβαστὲς στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

Ὅταν ὁ φιλόσοφος ἀναφέρεται εἰς τὸν θεὸν μᾶλλον δὲν ἐννοεῖ τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, διότι κάθε ἄλλο παρὰ διακρίνονταν γιὰ τὴν ἔλλειψιν κοινωνικῆς συνοχῆς ἢ τάσεως πρὸς αὐτάρκειαν καὶ ἀπομόνωσιν· ὁ Ἥφαιστος εἶναι ὁ πρῶτος ἀπ' τοὺς μεγάλους θεοὺς μὲ ἐλάχιστη ἀπόδοση εἰς τὴν κοινωνικότητά του· ὁπωσδήποτε τὸν χαρακτήριζε τὸ ἀντίθετο, καθὼς ἔδιδε πάντα ἀφορμὴ διακωμωδήσεώς του, τόσο ἡ σωματικὴ του διάπλαση, ὅσο καὶ ἡ ἀδυναμία του στὴν ἔκφραση τοῦ λόγου του, παρὰ τὸν ἀμύθητο, ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς θεοὺς, πλοῦτο του. Ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας, τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως θὰ λέγαμε, εἶναι ὁ πιὸ ἀτελής ἀπ' τοὺς δώδεκα θεοὺς, μὲ ἐμφανεῖς τὶς ἐνδείξεις τῆς δυσκολίας ἀποκτήσεως ἀρμονικοῦ λόγου καὶ ἠθους ἐμμελοῦς· οἱ ἄλλοι θεοὶ εἶχαν ἔμφυτη τὴν ἰκανότητα αὐτῆ, ὁπότε εὐκόλα τὴν ἀποκτοῦσαν καὶ ὅσοι ἄνθρωποι ἔτειναν πρὸς τὸ ἴδιο ἦθος, τοὺς θεωροῦσαν ὡς θεοὺς τους...

³⁷ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά», Βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 12, (1253α25-29), μετάφραση δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκου, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», ὁ. ἀ., σελ. 131, καὶ «Ὁ λόγος τοῦ κ.έ.Οιδίποδος», σελ 26, κ. ἐ.

«Καθ' ἕκαστον γὰρ ἰατρεῦει»

Στὴν ἐποχὴ μας τὸ κύριο πρόβλημα εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὴν ἰδεολογία κάθε μορφῆς, θρησκευτικῆς ἢ καθαρὰ πολιτικῆς, μὲ ὅλες τὶς ἐσχατολογικὲς παραμέτρους τους, διότι μόνον ἔτσι γίνεται καὶ πάλι πολίτης· ἡ ἔννοια τοῦ ἠθους εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη, ὅπως καὶ ἡ συνάδουσα μαζί του νοοτροπία ὡς τρόπος ζωῆς, καὶ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπ' τὴν συσταλτικὴ ἠθικὴ καὶ τὶς ἄνωθεν δεσμεύσεις της. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ ἠθικὴ, ὡς σύστημα κοινωνικῶν ἀξιῶν ἀποδεκτὸ ἀπ' τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, ἄλλο τὸ ἠθος, ὡς τρόπος ζωῆς ἐκάστου, σαφῶς διακεκριμένου ἀπ' τοὺς ἄλλους, κι ἄλλο ἦθη καὶ ἔθιμα· τὸ ἠθος ἀφορᾷ τὸ ἄτομο μέσα στὴν κοινωνία, ἀνεξαρτήτως τοῦ πολιτικοῦ συστήματος, κι ὄχι τὴν κοινωνία συνολικᾶ· ἓνα ἄτομο δύναται ἔχειν ἠθος ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ στὸ πιὸ αὐταρχικὸ καθεστῶς, ὅπως κι ἓνα ἄλλο, ὁ ἀχρεῖος τοῦ Περικλέους, καὶ εἰς τὴν ἄμεσο δημοκρατία δὲν ἔχει ἠθος, ὁ Κλέων παραδείγματι. Τὸ ἠθος διαμορφώνει τὴν νοοτροπία τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἄτομο καὶ τὸ καθιστᾷ διακριτὸ ἀπ' τοὺς ἄλλους, πολὺ δὲ μᾶλλον ὅταν στὴν ἐποχὴ του οἱ περισσότεροι εἶναι δούλοι ἢ ἀχρεῖοι· ὁ ἀσκῶν τὸ ἠθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου διακρίνεται σαφῶς, «αὐτὸς ἔχει τὴν χάριν του», εἶναι ἡ κοινὴ ἔκφραση καὶ τὴν ἔχει πρᾶγματι, «ἔχει τὴν Καλημέρα χώρια»· ἡ ἠθικὴ, ὡς ἠθικὲς ἀξίες τῆς κοινωνίας, ἀφορᾷ τὴν κοινωνία ὡς σύνολο κυρίως κι ὀλιγώτερο ἢ καὶ καθόλου τὸ ἄτομο· συνάδει μὲ τὸ ἠθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου εἰς περιόδους δημοκρατίας καὶ περισσότερο ἀμέσου δημοκρατίας. Ὅταν ἡ ἠθικὴ ἐπιβάλλεται ἄνωθεν, ὡς λόγος τοῦ Θεοῦ, μὲ σχέσεις ἀπολύτου ὑποταγῆς τοῦ πιστοῦ ἀπέναντί του, ἢ ὡς λόγος τοῦ δεσπότη, βασιλέως ἢ αὐτοκράτορος, τότε χάνεται ἐντελῶς ὁ ἐνεργὸς πολίτης καὶ μαζί του τὸ ἐλεύθερο ἠθος του· τότε ἡ ἠθικὴ ἐκπίπτει σὲ Λόγο τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ἰδεολογίας, γίνεται ἡ γνωστὴ ἠθικὴ τῆς θρησκείας ἢ τῶν ἰδεολογικῶν συστημάτων. Οἱ σχέσεις ἰσοτιμίας ἢ καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ ἀτόμου, τοῦ πολίτου στὴν πραγματικότητα, μὲ τὸν θεὸ του, ἔχουν ἐκλείψει κι ἔχουν ἀναδειχθεῖ οἱ σχέσεις τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως τοῦ πιστοῦ ἀπέναντι στὸν πανταχοῦ παρόντα καὶ τὰ πάντα πληροῦντα Θεόν. Ἦθη καὶ ἔθιμα, τέλος, εἶναι οἱ ἄγραφοι κοινωνικοὶ κανόνες, χωρὶς τὴν ἀπολυτότητα τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ μὲ τὴν συνολικὴ ἀποδοχή.

Στὴν πραγματικότητα τίθεται καὶ πάλι τὸ πρόβλημα τῆς ἰδέας, τὸ ἐὰν εἶναι ἀπαραίτητο τὸ νὰ προσαρμόζεται ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως προβάλλει εἰς τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, τουλάχιστον εἰς τὰς περισσότερας ἀναφορὰς του· ὁ Ἀριστοτέλης καθιστᾷ σαφῆ τὴν διάκριση μεταξὺ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς πρακτικῆς τοῦ πολίτου ἀπ' τὸ πρῶτο βιβλίον τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων». «Ἐτι δ' ἐπεὶ τῶν κατὰ μίαν ἰδέαν μία καὶ ἐπιστήμη, καὶ τῶν ἀγαθῶν ἀπάντων ἦν ἓν μία τῆς ἐπιστήμης· νῦν δ' εἰσὶ πολλὰ καὶ τῶν ὑπὸ μίαν κατηγορίαν, οἷον καιροῦ, ἐν

πολέμῳ μὲν γὰρ στρατηγικὴ ἐν νόσῳ δ' ἰατρικὴ, καὶ τοῦ μετρίου ἐν τροφῇ μὲν ἰατρικὴ, ἐν πόνοις δὲ γυμναστικὴ»³⁸. Εἶναι σαφέστατος ὁ Σταγειρίτης, ἐπὶ πλέον καὶ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν μίαν ιδέαν καὶ μίαν ἐπιστήμην καὶ ἐὰν γιὰ ὅλα τὰ ἀγαθὰ ὑπάρχει μία μόνο ἐπιστήμη· στὴν πραγματικότητα ὅμως ὑπάρχουν πολλὰ ἀγαθὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια κατηγορίαν ἀγαθοῦ, ὅπως γιὰ τὸν καιρὸ, τὸν κατάλληλο χρόνον ἐνεργείας, διότι εἰς μὲν τὸν πόλεμον καλεῖται στρατηγικὴ, εἰς τὴν ἀσθένειαν δὲ ἰατρικὴ, καὶ ὡς πρὸς τὴν ποσότητα μὲν τῆς τροφῆς ἀπαντᾷ ἡ ἰατρικὴ, γιὰ δὲ τοὺς πόνους ἡ γυμναστικὴ. Ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ ἀνάγεται πλέον εἰς μίαν ιδέαν τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ιδεολογίας· ἡ ιδέα αὕτη ἔθρεψε τὴν μονοσήμαντην πρακτικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀντίληψιν τῆς κοινωνίας· ἡ ἐκπλήρωση τῆς ιδέας, ἡ ταύτιση μαζὶ τῆς ἀναγόταν πάντοτε εἰς τὸ μέλλον, τὸ ἀπώτερον ἢ τὸ ἐγγύς, ὅπως τὴν ἄλλη ζωὴν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, τὰ γεράματα τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τὴν ἄλλη γενιὰν τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Στὴν καθημερινὴν πρακτικὴν ὅμως ἀνακύπτει τὸ ζήτημα τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν ὑπαρκτῶν προβλημάτων· ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος δίδει τὴν ἀπάντησιν: «Ἄπορον δὲ καὶ τί ὠφελήθησεται ὑφάντης ἢ τέκτων πρὸς τὴν αὐτοῦ τέχνην εἰδῶς αὐτὸ τὸ ἀγαθόν, ἢ πῶς ἰατρικώτερος ἢ στρατηγικώτερος ἔσται ὁ τὴν ιδέαν αὐτοῦ τεθεάμενος. φαίνεται μὲν γὰρ οὐδὲ τὴν ὑγίειαν οὕτως ἐπισκοπεῖν ὁ ἰατρός, ἀλλὰ τὴν ἀνθρώπου, μᾶλλον δ' ἴσως τὴν τοῦδε· καθ' ἕκαστον γὰρ ἰατρεύει»³⁹. Στὴν πράξιν ὁ ἀπλὸς τεχνίτης ἢ καὶ ὁ εἰδικὸς δὲν σκέπτεται τὴν ιδέαν τοῦ ἀγαθοῦ κατὰ τὴν ἐργασία του, ἀλλὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ συγκεκριμένου ὑλικοῦ ἢ τῆς δεδομένης καταστάσεως· ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἀντικείμενον τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ιδεολογιῶν καὶ ὄχι τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον εἰς τὸ τί θὰ ὠφελήθῃ στὴν τέχνην του ὁ ὑφάντης, ὁ κλωστοῦφαντουργός, ἢ ὁ κτίστης ἐὰν γνωρίζῃ τὴν ιδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, ἢ πῶς θὰ γίνῃ ἰατρικώτερος ἢ στρατηγικώτερος ὅποιος γνωρίζῃ τὴν ιδέαν τοῦ ἀντικειμένου του. Διότι φαίνεται στὴν πράξιν ὅτι οὔτε τὴν ὑγίαν μελετᾷ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὁ ἰατρός, μὲ τὴν ιδέαν τῆς ὑγείας ἢ τῆς ἀσθενείας, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀσθένειαν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μάλιστα δὲ ἴσως τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου· διότι θεραπεύει τὸν καθένα χωριστά.

Ἡ ιδέα τῆς ἀσθενείας καὶ τῆς ὑγείας κυριάρχησε στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἔτσι ὁ ἀσθενὴς ἐξαφανίσθη καὶ ἀναδείχθη ἡ ἀσθένεια μὲ τὰ εἰδικὰ συμπτώματα τῶν ἐργαστηρίων καὶ τὴν ὑπερεξειδίκευσιν τῆς ἰατρικῆς· γνωστὰ αὐτά, μὲ τὶς παραδρομὰς τοὺς σὲ ἄλλα ἀντικείμενα. Ἐνα ἐνδιαφέρει, ἢ ἐπιστροφὴ εἰς τὸν ἀσθενῆ, εἰς τὸν «καθ' ἕκαστον» τὸν

³⁸ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Νικομάχεια», βιβλ. Α', κεφ. δ', παρ. 4-5, (1096α34-40), μετάφραση δική μου. (Πολίτης καὶ παραγωγός)

³⁹ Αὐτόθι, βιβλ. Α', κεφ. δ', παρ. 15, (1097α9-15), μετάφραση δική μου.

τελευταῖο καιρό, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας ἀντιμετωπίσεως τῶν ἀσθενειῶν καὶ περισσότερο τῶν ἐπιδημιῶν, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως· ὁ ἐργαζόμενος μπροστὰ στὸν ὑπολογιστὴ του, δὲν εἶναι πλέον ὁ παλιὸς ἐργάτης, τὸ σκέτο ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς, ὅπως εἰς τὴν παραγωγὴ ἐν σειρᾷ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Καθίσταται αὐτόνομος δημιουργὸς τοῦ ἔργου του, μὲ πλήρη ἐπίγνωση ὄχι μόνο τοῦ συνόλου τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, κάτι ἀδιανόητο στὸν βιομηχανικὸ ἐργάτη, ἀλλὰ καὶ τῆς παγκοσμίου ἀγορᾶς, στὸ εἶδος του καὶ στὸ σύνολό της· ὁ κόσμος ὁλόκληρος ἔχει καταστει μίᾳ ἐνιαίᾳ Ἀγορᾷ, μὲ ἄμεση καὶ ταχύτατη πρόσβαση σὲ ὅλα τὰ γεγονότα τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς ὅλων τῶν λαῶν. Ἡ ἀποκορύφωση ἔρχεται μὲ τὴν κινητὴ τηλεφωνία καὶ τὴν ἐπέκτασή της σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου· μὲ τὸ κινητὸ θὰ κάνουμε πλέον, ὄχι μόνο ὅλες μας τὶς δουλειές, ἀλλὰ καὶ θὰ εἴμαστε «εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων», ὅσο σὲ καμμία ἄλλη περίοδο τῆς ἱστορίας, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας εἰς τὴν Ἑλλάδα· ἀναδύεται πλέον ὁ δεύτερος πολίτης μὲ ἄμεση καὶ συνεχῆ ἐνημέρωση γιὰ τὰ πάντα, μετὰ τὸν Ἕλληνα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς⁴⁰. Ἡ μεταφορὰ τῶν κέντρων ἐρευνῶν τοῦ ὅλων σχεδὸν τῶν παγκοσμίως μεγάλων ἐταιρειῶν κινητῆς τηλεφωνίας στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἡ συνεργασία τους μὲ τὰ Πανεπιστήμιά μας ἢ καὶ μεμονωμένες ἐταιρεῖες ἢ κέντρα ἐρευνῶν, ἀναδεικνύει τὴν χώρα μας σὲ μεγάλο κέντρο ψηφιακῆς τεχνολογίας· ἡ δημιουργικότης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία, μὲ τὴν ταύτιση σημαίνοντος καὶ σημανομένου καὶ τὴν μουσικὴ τῆς ἀρμονία, προσφέρουν τὸ κατάλληλο ἔδαφος, παρὰ τὴν συστηματικὴ προσπάθεια ἀφελληνισμοῦ μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα τῆς τριακονταετίας. Στὴ φάση αὐτὴ μετράει ἡ ἀπόδοση τῶν ἐρευνητῶν, τῶν Ἑλληνοπαίδων, ἔστω κι ἂν δὲν ἔχουν συναίσθηση τῆς αἰτίας τῆς ἀποδόσεώς τους· αὐτὸ πάντα ἔρχεται ἀργότερα, ὅταν θὰ ἀναζητήσουν τὸ πολυτονικόν, ὡς ἀνάγκη ταυτίσεως τῆς σκέψεώς τους καὶ τῆς ὁμιλίας τους μὲ τὴν γραφὴ τους.

⁴⁰ Ὅρα, «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», σελ. 33, 39, κ. ἐ.

Θραῦττά τις ἐμμελής καὶ χαρίεσσα

Ὁ Πλάτων, εἰς πολλὰς περιπτώσεις εἰς τὸ ἔργο του, αἶρει τὴν ἰδεαλιστικὴν του θεωρίαν καὶ ἀναζητᾷ τὰς ρίζας του εἰς τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν· ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορὰ του εἰς τὸν «Θεαίτητον», ὅταν ὁ Σωκράτης λέει πρὸς τὸν Κυρηναῖο μαθηματικὸ Θεόδωρο, ὡς πρὸς τὸν ρόλον τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν: «Ὡσπερ καὶ Θαλῆν ἀστρονομούντα, ὦ Θεόδωρε, καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θραῦττά τις ἐμμελής καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι λέγεται ὡς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ δ' ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λανθάνοι αὐτόν»⁴¹. Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, ὁ πρῶτος Ἑλλήν σοφὸς μὲ ταξίδια στὴν Βαβυλῶνα καὶ στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἐδιδάχθη τὶς γνώσεις τῶν χωρῶν αὐτῶν, κυρίως στὴν ἀστρονομία καὶ στὰ μεγάλα τεχνικὰ ἔργα διευθετήσεως τῶν ὑδάτων τῶν ποταμῶν καὶ ἀρδεύσεως τῶν ἐδαφῶν, διακωμωδεῖται ἀπ' τὸν Πλάτωνα καὶ μάλιστα στὸ πρόσωπο τῆς Θραῦττης θεραπαινίδος· χαρακτηρίζει ἐμμελῆ καὶ χαρίεσσα τὴν δούλη τῆς Μιλήτου, μᾶλλον ὄχι τοῦ ἰδίου τοῦ σοφοῦ, καὶ τῆς ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο τοῦ κριτοῦ τῶν ἐπωνύμων ἀνδρῶν τῆς μεγαλυτέρας τότε ἑλληνικῆς πόλεως.

Ἡ ἀναφορὰ γίνεται εἰς τὸ σημεῖο τῆς συζητήσεως τοῦ ρόλου τοῦ φιλοσόφου εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς τὴν ἐπαφή του μὲ τὴν γύρω του πραγματικότητα, ὅπως καὶ μὲ τὸν Θαλῆ, ἐπιδιδόμενον εἰς ἀστρονομικὰ παρατηρήσεις, ὦ Θεόδωρε, καὶ παρατηροῦντα ὑψηλά, ἔπεσε σὲ λακκοῦβα, ὅποτε μία ἐμμελής καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀπ' τὴν Θραῦκην τὸν εἰρωνεύθηκε λέγεται, ὅτι ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸν οὐρανὸν εἶναι πρόθυμος νὰ τὰ γνωρίσει, ἀλλὰ ὅσα εἶναι μπροστὰ του καὶ εἰς τὰ πόδια του τὰ παραβλέπει. Αὐτὸ ἀντιλαμβανόταν ἡ ἐμμελής καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς κι αὐτὸ ἔλεγε, ἀλλὰ ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ παρατήρηση σημαίνει, ὅτι ἀναγνωρίζει ὁ Πλάτων τὴν σκωπτικὴ ἢ μᾶλλον σαρκαστικὴ διάθεση -αὐτὸ σημαίνει τὸ ἀποσκῶψαι-, τῆς θεραπαινίδος· τῆς ἀναγνωρίζει ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀποδέχεται ἡ κοινωνία τῆς πλουσίας Μιλήτου, τὸν σκωπτικὸν λόγον της. Ὁ Πλάτων μᾶς λέει ὅτι εἶχαν ἰσότητες σχεδὸν σχέσεις οἱ θεράποντες καὶ οἱ Μιλήσιοι πολῖτες, ἀκόμη καὶ αἱ θεραπαινίδες, δηλαδὴ παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς θεοὺς τους, ὅταν χαρακτηρίζει τὴν θεραπαινίδα, «ἐμμελῆ καὶ χαρίεσσα»· τὸν «Ἐπιτάφιον», ἀντιγράφει, ἔστω κι ἂν δὲν συμπαθεῖ καὶ πολὺ τὸν Περικλῆ, ὅπως κάνει καὶ ὁ ἡμίονος μαθητὴς του. Ἀργότερα ἐπὶ Ῥωμαίων ἐπιβλήθηκε γενικὰ ἡ γνωστὴ μορφή τῆς δουλείας καὶ ἡ πλήρης ἀπαξίωση τῶν δούλων, ὡς ἀνθρωπίνων ὄντων, ὡς θρεμμάτων κατὰ τὸν Πλάτωνα.

Ἀμέσως μετὰ ἀναφέρεται ὁ Πλάτων στὶς φιλοσοφικὰς σχολὰς τῆς ἐποχῆς του, ὅταν ἄρχισαν πλέον νὰ ἀποσύρονται οἱ φιλόσοφοι ἀπ' τὴν Ἀγορὰ καὶ

⁴¹ Πλάτωνος, «Θεαίτητος», 174α, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 1, κ. ε.

νὰ συγκεντρώνονται ὁ καθένας στήν σχολή του: «ταὐτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπος ἐστὶν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῆ τοιαύτη φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Μανθάνεις γάρ που, ᾧ Θεόδωρε· ἢ οὐ; Θεόδωρος, Ἐγώ γε· καὶ ἀληθῆ λέγεις»⁴². Τὸ ἀδιέξοδο τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν ἐπισημαίνει ὁ Πλάτων, ἀφοῦ εἶχε ὑποστῆ τὴν περιπέτειά του μὲ τὸν τύραννο Διονύσιο, ἔστω κι ἂν δὲν ἀπογοητεύθηκε, διότι τὴν ἐπανελάβε ὀλίγα χρόνια μετὰ μὲ τὸν Δίωνα καὶ τὸν Διονύσιο τὸν μικρόν· δὲν ἐδιδάχθη πολλά, ὁ καλλιεπὴς φιλόσοφος, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενό μας δὲν εἶναι ἡ ζωὴ του καὶ τὸ ἦθος του, παρὰ ἡ ψυχολογία τῶν πολιτῶν καὶ ἡ ἔκφρασις τῆς ἐμμελείας των. Ὁ ἴδιος σαρκασμός, μὲ ἐκεῖνον τῆς θεραπαινίδος πρὸς τὸν Θαλῆ, χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανός του καὶ ὁ γείτονάς του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐὰν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει εἰς τὴν ἴδια του τὴν φύση, διάφορο ἀπὸ τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τις δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο. Τὰ ἀντιλαμβάνεσαι ὅπωςδήποτε Θεόδωρε· ἢ ὄχι; Θεόδωρος: Πράγματι τὰ ἀντιλαμβάνομαι. Σωστὰ τὰ λές. Ἀποδέχεται ὁ μαθηματικὸς τὴν σημασία τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν Ἀγοράν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἦθους τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, τῆς νοοτροπίας των, τῆς ἐμμελείας των· τὴν ἀποψιν αὐτὴ συνεχίζει ὁ χαρακτηρισθεὶς ὡς ἡμίονος, ξεροκέφαλος γάιδαρος, μαθητῆς του, μὲ τὸ «καθ' ἕκαστον γὰρ ἰατρεύει»· εἰς τὴν κριτικὴ, τὴν ὁποία ἄρχισε ὁ Θαλῆς κατὰ τῆς ἱερατικῆς καὶ ἱεραρχικῆς γνώσεως, ἐστιάζει τὴν προσοχή του ὁ μέγας φιλόσοφος, ὅσο κι ἂν αὐτὴ ταυτίσθηκε σὲ κάποιον βαθμὸ μὲ τὴν σχολή του.

Εἰς τὴν «Πολιτείαν», οἱ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ κοσμοθεωρία του εἶναι ἐμφανέστατες, ὅταν ἀναφέρεται εἰς τὸν ρόλον τῆς μουσικῆς εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἦθους τοῦ ἀνθρώπου: «οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων, ὡς φησὶ τε Δάμων καὶ ἐγὼ πείθομαι»⁴³, ἐπισημαίνει ἐπιγραμματικὰ ὁ Σωκράτης, ἀφοῦ προηγουμένως ἔχουν συζητήσει διεξοδικὰ τὴν σημασία τοῦ λόγου, τοῦ μέλους, τῆς ἀρμονίας καὶ τοῦ ῥυθμοῦ εἰς τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν. Αἶρει πρακτικὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ θεωρία του, τὴν τελειότερη στήν παγκόσμια γραμματεία, διότι τὰ ἔργα τῶν Μάρξ, Λένιν, Χίτλερ, φυλλάδια εἶναι

⁴² Αὐτόθι, 174β, μετάφραση δική μου καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 6 κ. ἐ., καὶ «Τὰ Ἰδεολογικὰ δεσμά, ὁ.ἀ., σελ. 217, κ. ἐ.

⁴³ Πλάτωνος, "Πολιτεία", βιβλ. Δ, 424γ, καὶ «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», σελ. 6

ἀπέναντί της· πουθενὰ λέει, κι αὐτὲς εἶναι ὅπωςδήποτε ἀπόψεις τοῦ Σωκράτους, δὲν μεταβάλλονται οἱ τρόποι τῆς μουσικῆς, χωρὶς τὴν ἀλλαγὴ τῶν γενικῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, ὅπως λέει ὁ Δάμων καὶ ἐγὼ πείθομαι· δηλαδή, καὶ ἀντιστρόφως οἱ ἀλλαγές στὶς πολιτικὲς συνθήκες, ἐπιφέρουν ἀλλαγές καὶ στοὺς μουσικοὺς ῥυθμοὺς τῶν λαῶν· ἄλλους ῥυθμοὺς ἀποδέχεται καὶ βιώνει ὁ ἐνεργὸς πολίτης, ἄλλους ὁ ἀπράγμων κι ὁ ἀχρεῖος. Εἰς τὸν μέγαν μουσικὸν Δάμωνα ἀναφέρεται. Εἰς τοὺς «Νόμους» ἀποφαίνεται μὲ παράπονο, πάλι μετὰ τὴν διεξοδικὴ συζήτηση γιὰ τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς: «δεδοχθῶ μὲν δὴ, φαμέν, τὸ ἄτοπον τοῦτο, νόμους τὰς ῥῆδᾶς ἡμῖν γεγονέναι»⁴⁴. Ὁμολογεῖ τὴν ἀποτυχία του, ἀποδεχθήκαμε αὐτὸ τὸ ἄτοπο, νὰ θέσουμε τὴν μουσικὴν ἁρμονίαν ὡς συνταγματικούς μας νόμους· στὰ γεράματά του τὰ γράφει, ὅταν ἦταν δεδομένη ἡ ἔκπτωση τῶν Ἀθηναίων σὲ ἀπράγμονες τουλάχιστον, ἀλλὰ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ, ὅτι σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο εἶναι δυνατὴ ἡ διατήρησις τοῦ ἐλευθέρου ἤθους.

Μόνον ἡ ἐλευθέρη πολιτικὴ πρακτικὴ διαμορφώνει τὸ ἤθος, τὸ ὅποιο ἀσκεῖται καὶ εἰς τὴν προσωπικὴ σφαῖρα ζωῆς, ἀκόμη καὶ σὲ περιόδους πολιτικῆς ἀνελευθερίας, ἀκόμη καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος· ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἔχει πλήρη ἄγνοια τοῦ πλησίον του καὶ τοῦ γείτονος, εἶναι ἀποκομμένος στὴν τυποποιημένη ἐργασία του· ὄχι μόνον ἔχει πλήρη ἄγνοια ὁ ἴδιος τοῦ τί συμβαίνει στὸν περίγυρό του, ἀλλὰ καὶ ἀδυνατεῖ νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ καὶ νὰ καταγράψει ὅ,τιδήποτε πέραν τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ καὶ τοῦ στενοῦ καὶ ἀπολύτως κλειστοῦ ιδεολογικοῦ του συστήματος. Ὁ Σαρλὼ στοὺς «Μοντέρνους Καιροὺς» περιέγραψε ἄριστα τὸν ἀποκομμένο ἀπ' τὸν κόσμον τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου· ἡ ἱερατικῶν στεγανῶν καὶ ἱεραρχικῆς δομῆς γνώση ἐπανῆλθε στὴν κοινωνία ἀπὸ ἄλλους δρόμους. Ἀλλὰ ἡ ἐλπίδα προβάλλει ἀπὸ τὰς ἀγνώστους ἀτραπούς τῆς ἀνθρωπίνης ἐρεύνης, ἀπ' τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση, τὴν ὁποία εἶχαν θεωρήσει ὡς τὸ ἐπιτέγασμα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, μὲ τὴν μορφή τῆς παγκοσμιοποιήσεως, καὶ τῆς ἀμερικανικῆς κοσμοκρατορίας. Τελικὰ ἀποβαίνει τὸ τέλος ἀμφοτέρων...

⁴⁴ "Νόμοι", βιβλ. Ζ, 799ε, καὶ «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», ὁ. ἀ.

Ἦθεν ἀπέγνωσαν τινες...

Ἡ ἔκπτωσης τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου σὲ ἀπράγμονα ἢ ἀχρεῖο ἐκφράζεται πρῶτα στὸν λόγο του, στὴν σταδιακὴ ἀπώλεια τῆς ἐνότητος, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, μὲ ἄμεση ἀντανάκλαση στὸ ἦθος του· ἡ διάρρηξη τῆς ἐνότητος καταγράφεται στὸν δημόσιο λόγο, ὡς πρώτη ἔκφρασή της, ἀλλὰ ἀντανακλᾷ τὴν βαθειὰ ἀλλαγὴ στὸν ἀτομικὸ λόγο καὶ στὸ ἦθος τῶν περισσοτέρων, «οὐκ ἀπράγμονα ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν». Ἐὰν ἡ ἀλλαγὴ περιορίζεται σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο, χωρὶς ἀντανάκλασιν εἰς τὸν δημόσιο λόγο, τότε ἀποφεύγεται ἡ διάρρηξις τῆς ἐνότητος, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, διότι παραμένουν κάποιοι ἀπράγμονες κι ἐλάχιστοι ἀχρεῖοι εἰς τὴν πόλιν, ἀλλὰ διασώζεται ἡ ἐλευθέρη πολιτικὴ πρακτικὴ· ἡ ἐπέκτασή της καὶ στὸν δημόσιο λόγο ὀριοθετεῖ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐκπτώσεως στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ἡ ἐλευθέρη πολιτικὴ πρακτικὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας συνοδεύθηκε μὲ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ὠραίου, τοῦ καλοῦ, καὶ τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς, τῆς αἰωνίας νεότητος εἰς τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὸν Νίτσε· ἐξέφρασε τὴν αἰωνία νεότητα ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, εἰς τὰ γραπτὰ κείμενά του καὶ εἰς τὰ ἔργα τέχνης, ἀρχιτεκτονικῆς, γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς –παρ' ὅλο ὅτι σώζονται ἐλάχιστα ἀπ' τὴν τελευταία-, διότι ἔφεραν μέσα τους ὅλοι οἱ Ἕλληνες, τὴν δημιουργικότητα καὶ ὡς ἀπλοὶ πολῖτες, τὴν ἐνότητα λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ. Τὴν σημασία τοῦ ἦθους καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας ὑπογραμμίζει ὁ Μὰξ Βέμπερ, «προσεκτικὰ ἀξιολογοῦσαν οἱ Ἕλληνες τὸ ἦθος τῆς μουσικῆς γιὰ πολιτικούς σκοπούς»⁴⁵. ὁ θεωρητικὸς τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος –ἀπ' τὴν χριστιανικὴ ἐσχατολογία, γιὰ τὸν παράδεισο καὶ τὴν αἰώνια ζωὴ στὸν ἄλλο κόσμος, στὴν καπιταλιστικὴ γιὰ ἀπόκτησιν ἀγαθῶν γιὰ τὰ γεράματα, ἐὰν ἀκολουθήσει κανεὶς πιστὰ τοὺς κανόνες της, ἢ στὴν σοσιαλιστικὴ γιὰ τὴν ἄλλη γενιά-, ἀντιλήφθηκε τὴν διαφορὰ τοῦ ἑλληνικοῦ τρόπου ζωῆς, τοῦ ἦθους τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, ἀπέναντι στὸ βιομηχανικὸ σύστημα.

Ἡ κατάκτησις τοῦ ἦθους τοῦ ἐλευθέρου πολίτου ἦταν ἀπλῆ διαδικασία εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν καὶ αὐτόματη σχεδόν, καθὼς ἦταν μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν ἀπ' τὴν παιδικὴν τους ἡλικία, ἀπ' τὸ νανούρισμα τῶν μητέρων τους καὶ τῶν γιαγιάδων τους· τὰ τραγούδια τοῦ νανουρίσματος εἶναι ὅλα σχεδόν εἰς ἑναρμόνιον γένος, καθὼς ὅλα τους ἀκολουθοῦν τοὺς ῥυθμούς τῆς δημώδους μουσικῆς. Αὐτὰ ἐνσταλάσσουν εἰς τὴν ψυχὴ τοῦ βρέφους, εἰς τὸ νευρικὸ σύστημα τοῦ ἐγκεφάλου του, τὴν αἴσθησιν τῆς μουσικῆς του ἀρμονίας, καθοριστικῆς πλέον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἦθους του, τῆς ψυχολογίας του καὶ τῆς προσωπικότητός

⁴⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 26, κ. ἐ., καὶ στὴν ἀναφορὰ στὴν ἑλληνικὴ μουσικὴ στὸ ἔργο, «Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας», τῶν Hebert Hugner καὶ Christian Hannick, γιὰ τὴν μουσικὴ.

του· ή αὐθόρμητη ἔκφρασις τῆς μουσικῆς του ἁρμονίας ἀποτελεῖ τὴν λυδία λίθο διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ προσωπικοῦ ἐλευθέρου ἤθους εἰς περιόδους δουλείας ἢ διαβρώσεως τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς. Ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ ἐπιβίωσε μέσῳ τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, σὲ δύο χώρους, στὶς κοινότητες -μετὰ τὴν ῥωμαϊκὴ κατάκτηση καὶ τὴν διαφυγὴ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὰ ὄρεινά, κυρίως μετὰ τὴν καταστροφὴ ὅλων τῶν ἠπειρωτικῶν πόλεων ἀπ' τὸν Αἰμίλιο Παῦλο, τὸ 167 π.Χ., μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Περσέως στὴν Πύδνα καὶ τὴν συντριβὴ παρὰ τὰ Λεύκτρα τῆς Κορίνθου ἀπ' τὸν Λεύκιο Μόμμιο τῶν Ἀχαιῶν εἴκοσε ἕνα χρόνια μετά-, καὶ στὴν βυζαντινὴ μουσικὴ τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας· παρέμεινε ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὶς παραδόσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐκφράζει τὴν φυλογένεσίν του, παρὰ τὶς ταλαντεύσεις της στὴν μακροαίωνη ἱστορία τοῦ γένους. Ἀποτελεῖ τὸ κύριον συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ «εἶναι» του.

Ἡ σημασία τοῦ ἑναρμονίου γένους εἰς τὴν φυλογένεσιν τῶν Ἑλλήνων, ἔστω κι ἂν δὲν ὑπῆρχε αὐτὸς ὁ ὅρος τότε, γίνεται ἀπ' τὸν Ἀριστείδην τὸν Κοϊντιλιανό, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, εἰς τὸ ἐξαίρετο ἔργον του, «Περὶ μουσικῆς»: «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δίεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες».⁴⁶ Τὸ ἑναρμόνιον γένος τὸ ἀντιλαμβάνονταν μόνο οἱ ἐντροφεῖς περὶ τὴν μουσικὴν παιδείαν, ἀλλὰ γιὰ τοὺς πολλοὺς ἦταν ἀδύνατη ἀκόμη καὶ ἡ κατανόηση τῆς ὑπάρξεώς του· διὰ τοῦτο καὶ ἀπογοητεύθηκαν πλήρως κάποιοι ἐξ αἰτίας τῆς ἐγγενοῦς ἀσθενείας των εἰς τὴν ἔκφραση τῆς κατὰ δίεση μελωδίας καὶ ἀποφάνθησαν ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη ἡ μουσικὴ ἀπόδοση τοῦ διαστήματος. Ἡ ἀναφορὰ γίνεται, ἂν καὶ ἔχει συζητηθεῖ στὶς ἄλλες «ἀναλύσεις», ἐπειδὴ καταγράφει ὁ φιλόσοφος τῆς μουσικῆς ἁρμονίας τὴν ἀδυναμία τῶν Ῥωμαίων στὴν κατανόηση καὶ ἀπόδοση τοῦ ἑναρμονίου γένους, τῆς διέσεως καὶ τῆς ὑφέσεως, καὶ μάλιστα στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ λατινικοῦ πολιτισμοῦ, στὴν περίοδο τοῦ Αὐγούστου, ὅταν χάρις στὴν στρατευμένη κουλτούρα παρήχθησαν τὰ καλύτερα ἔργα τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας· ἡ φράση, «διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν», μᾶς προσφέρει τὴν ἀπάντηση, δὲν εἶναι εὐκόλη ἢ μᾶλλον δυνατὴ ἡ ἀπόδοση τῆς κατὰ δίεσιν μελωδίας στὴν λατινικὴ γλῶσσα. Ἔχει σημασία ὅτι τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἀσθενείας τὸν ἀποδίδει στὴ μητρικὴν του γλῶσσα, διότι ἦταν Ῥωμαῖος τὴν καταγωγὴν καὶ γνώριζε ἄριστα τὴν ἰκανότητα εὐελιξίας τῆς γνησίας λατινικῆς τῆς ἐποχῆς καὶ φυσικὰ περισσότερον ἀπὸ τὴν νεώτερον ἢ ὅποια «ἀναστηλώθηκε» στὸ Μεσαίωνα, μετὰ τὶς κατακτήσεις τῶν βαρβάρων...

⁴⁶ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανού, «Περὶ μουσικῆς», βιβλ. Α', κεφ. 12j, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 13, κ. ε.

Έναν αιώνα περίπου μετά, η και στην ίδια εποχή αναλόγως προς την έκδοχή γεννήσεως του Αριστείδου, ο Πλούταρχος προβαίνει στην ίδια παρατήρηση: «πρόσεστι δ' υπόκρισις πρέπουσα τῷ ἦθει τῶν ὑποκειμένων προσώπων καὶ φωνῆς πλᾶσμα καὶ σχῆμα καὶ διαθέσεις ἐπόμεναι τοῖς λεγομένοις. ταῦθ' οἱ μὲν αὐστηροὶ καὶ χαρίεντες ἠγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ' ἄνανδροι καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμῆν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἄν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης»⁴⁷. Εἰς τὰ «Συμποσιακά» του, καὶ ἕβδομο βιβλίου καὶ ὄγδοο πρόβλημα, «Τίσι μάλιστα χρηστέον ἀκροάμασι παρὰ δεῖπνον», ἐξετάζει τις σχέσεις τῆς μουσικῆς μὲ τὸ ἦθος. Προστίθεται λέει στοὺς δραματικούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ υπόκρισις, ῥητόρευσις, ἀπαγγελία, ἔρμηνεία, ἀνάλογη πρὸς τὸ ἦθος τῶν παρουσιαζομένων προσώπων, ἀπόχρωσις τῆς μουσικῆς, πλᾶσμα, ἀρμονικὴ φωνή, καὶ ἐκφορὰ τῶν νοημάτων, σχῆμα, καὶ διαθέσεις, ἀνάλογες πρὸς τὰ λεγόμενα. αὐτὰ οἱ ἔχοντες αὐστηρὸ ἦθος καὶ οἱ διαθέτοντες παιδεία, χρηστοθήθεια, ἠθικὴ διαγωγή, ἀγχίνια καὶ κομψότητα ἐκφράσεως, οἱ χαρίεντες δηλαδή, ἀγάπησαν ὑπερβολικά, ἀλλὰ οἱ ἄνανδροι καὶ μὲ τρύπια τὰ ὦτα λόγῳ τῆς ἀμουσίας τους καὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ, ἐπομένως οἱ ἀπρεπεῖς, ἀγενεῖς καὶ μὲ χαμερπῆ νοοτροπία, δι' ἀπειροκαλίαν, τοὺς ὁποίους λέει ὁ Αἰριστόξενος ὅτι ἐκβάλλουν χολὴν κατὰ τὸν ἐμετόν, ὅταν θὰ ἀκούσουν τὸ ἐναρμόνιο γένος, ἐξεδιώχθησαν. καὶ δὲν θὰ ἀπορήσω καθόλου, ἐὰν ἀποβληθοῦν διὰ παντός· διότι ἐπικρατεῖ ἡ θηλύτης, καταλήγει διὰ στόματος Διογενιανοῦ. Γιὰ τὴν ἐποχὴ του μιλάει ὁ Πλούταρχος εἰς τὰ «Συμποσιακά του»· λέει ὅτι τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρηθεῖ μόνο σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ἀνεξαρτήτως τῶν μεγίστων νόμων τοῦ Πλάτωνος. Τὴν προσωπικὴ τους σφαιρα ζωῆς προστάτευαν οἱ χαρίεντες.

Στὴν ἐποχὴ μας τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, τίθεται ὡς πρότυπο εἰς τὴν προσωπικὴ σφαιρα ζωῆς ἐκάστου, διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς ὄντογενέσεώς του· ὁ συνδυασμὸς τῶν ἐπιδράσεων εἰς τὸν ψυχικὸ του κόσμον, τῆς μουσικῆς του παιδείας ἀπ' τὴν βρεφικὴ ἡλικία, ἀπ' τὸ νανούρισμα τῆς γιαγιᾶς, μὲ τὴν παράδοσιν τῆς δημοτικῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνολογίας, μαζὶ μὲ τὴν παιδείαν τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς κλασικῆς γραμματείας, συνθέτει ὡς πρότυπο πρὸς ὅλους τὸ ἦθος τῶν αὐστηρῶν καὶ χαρίεντων. Ἡ ἀσκησις εἰς τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἐγκέφαλον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὁποίας δυσαρμονίας εἰς τὸ νευρικὸ του σύστημα καὶ τῆς ἐκβολῆς τῆς παρατυπίας τῶν ἀνάνδρων καὶ διατεθρυμμένων τὰ ὦτα. Ἄλλη εἶναι ἡ πρακτικὴ τῆς συμβατικῆς ἰατρικῆς.

⁴⁷ Πλούταρχου, «Συμποσιακά», βιβλ. ζ', κεφ. η', παρ. 1, (711γ), μετάφραση δική μου, καὶ «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σ. 7, κ. ε'.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανὸς καὶ ὁ Πλούταρχος μᾶς λένε ὅτι στὴν ἐποχὴ τους, ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἑναρμονίου γένους σὲ ἄλλη γλῶσσα, ἀπὸ αὐτὲς πού οἱ ἴδιοι γνώριζαν, διότι δὲν εἶχαν καμμία ἐπαφὴ ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε μὲ τις σημητικὲς γλῶσσες· ἡ πολιτικὴ διάστασις τῆς διαπιστώσεως εἶναι ὅτι παραδέχεται ὅτι ὁ Ἕλλην, ὁ ἀτομικὰ ἀδούλωτος Ἕλλην, οὐδέποτε ἀπεδέχθη τὸν λατινικὸ πολιτισμὸ ὡς ἄξιο τῆς προσοχῆς του, δηλαδὴ ὅτι ὑπῆρχαν ἐλάχιστοι πολῖτες στὴ Ρώμη, διότι ἀντιλαμβάνονταν τὸ ἑναρμόνιο γένος μόνο οἱ «ἐπιφανέστατοι» περὶ τὴν μουσικὴν· ἡ σημασία τοῦ ἦθους καὶ τῆς νοσοτροπίας τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου μετράει εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ. Τὴν συναντᾶμε πάλι λίγο πιὸ κάτω, ὅταν μελετᾶει τὴν ἐπίδραση στὸ ἄτομο τῶν διαφόρων ῥυθμῶν τῆς μουσικῆς: «τοὺς δὲ βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμῶν παντάπασιν ἐκλελυμένους»⁴⁸. Ποιοὶ εἶναι οἱ ἐκλελυμένοι, ὅσοι εἶναι ἐντελῶς διαλυμένοι ὡς χαρακτῆρες καὶ ἀδίστακτοι, οἱ ἀχρεῖοι καὶ οἱ κυνικοὶ τῆς ἐποχῆς του, καὶ ποτὲ φυσικὰ οἱ ἀπράγμονες, διότι αὐτοὶ εἶχαν κάποιες ἠθικὲς ἀναστολές· οἱ ἀχρεῖοι καὶ οἱ κυνικοὶ ἀποδέχονταν καὶ ἄκουγαν μόνο τοὺς ῥυθμοὺς σὲ βραχὺ καὶ ἄνισο διάστημα καὶ ἐγγὺς ἀλογίας, οἱ ῥυθμοὶ σὲ πολὺ βραχὺ διάστημα καὶ μὲ ἀπότομες διακοπὲς καὶ ἀλλαγές, ὅπως ἡ μουσικὴ ροκ τῆς ἐποχῆς μας. Εἶναι γνωστὰ τὰ φαινόμενα τῆς βίας καὶ τῶν ἐκτροπῶν μετὰ ἀπὸ συναυλίες ροκ, τὰ ὅποια εἶναι ἀδιανόητα, μετὰ ἀπὸ συναυλία, οἰασδὴποτε ἄλλης μουσικῆς. Οἱ ἀχρεῖοι καὶ οἱ κυνικοὶ εἶναι βίαιοι στὴν συμπεριφορὰ τους, περισσότερο δὲ στὴν συνουσία, διότι δὲν ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀμοιβαία προσφορὰ, τὸ «φιλεῖν» οὔτε ὡς πρακτικὴ, ἀλλὰ καὶ οὔτε ὡς λογικὴ ἔννοια· εἶναι οἱ ἀνερωτικοί, ἢ στὰ ἄκρα πρόεκτασις τοῦ ἀφροδισιασμοῦ καὶ τῆς ἐρωτικῆς πρακτικῆς τοῦ Διὸς καὶ περισσότερο τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ἄρεως. Οἱ ἀνέραστοι, ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ, εἶναι ἡ πρόεκτασις τῶν ἀπραγμόνων, ὡς συνέχεια τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἔκφρασις τῶν νέων θρησκειῶν καὶ περισσότερο τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Δὸν Ζουὰν καὶ ὁ Καζανόβας στὴ νεώτερη ἐποχὴ ἐκκινοῦν ἀπ' τοὺς ἀχρεῖους καὶ κυνικούς, ὁ ὄσιος Ὀνούφριος κι οἱ Ἰησοῦίτες ἀπ' τοὺς ἀπράγμονες.

⁴⁸ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανοῦ, ὁ, α., βιβλ. Β', κεφ. 60j, καὶ «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 33, κ., ἐ..

Τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει

Ἡ ἐξιστόρησις μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν τῆς μουσικῆς μας παραδόσεως καὶ μᾶς προσφέρει τὸν μίτο τῆς Ἀριάδνης διὰ τὴν διερεύννησιν τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἤθους τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καὶ τῆς αἰσθήσεως τῆς μουσικῆς ἀρμονίας εἰς ἕναν ἕκαστον ἐξ ἡμῶν ἢ καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν ὡς σύνολον· εἰς τὸν Ἑλληνισμόν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐπιβίωσις τῆς «κατὰ διέσιν μελωδίας», διότι, ὅταν ἀπεσύρθησαν ὁμαδικῶς πολλοὶ Ἕλληνες εἰς τὰ ὑψηλὰ βουνὰ μετὰ τὴν ῥωμαϊκὴν κατάκτηση, ἔφεραν μαζί τους τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά τους, τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους καὶ τὰ ἐλάχιστα ἴχνη, ὅσα συγκρατοῦσαν, τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς των. Ὅσοι εἶχαν ἐκπέσει σὲ ἀπράγμονες παρέμειναν στὴν κατάστασι τῆς δουλείας, ἐνῶ οἱ ἀχρεῖοι βρέθησαν στὸ οἰκεῖο τους περιβάλλον· ἔγιναν οἱ γραϊκύλοι, οἱ πιστοὶ ὑπηρέτες τῶν ἀγροίκων κατακτητῶν τῶν πρώτων αἰώνων, πρὶν ἀποδεχθῶν οἱ Ῥωμαῖοι τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπιχειρήσουν νὰ ἐνταχθῶν κι αὐτοὶ στὴν σφαιρὰ ἐπιρροῆς του, ὅσο τουλάχιστον ἠδύναντο· ὅσοι κατέφευγαν εἰς τὰ ὑψηλὰ βουνὰ εὗρισκαν ἀνακούφισιν εἰς τὴν μουσικὴν παράδοσιν ὡς κύριο ὄχυρό τους καὶ γραμμὴ ἀμύνης τους ἀπέναντι εἰς τὴν ἰσοπέδωσιν τῆς ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας τοῦ κατακτητοῦ. Γνώριζαν ὅτι δὲν εἶχαν πολλὰς δυνατοτήτες ἐλέγξειν θεωρητικὰ τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν καὶ τὴν προσωδίαν τῆς γλώσσης των, διότι δὲν τὰ ἀντιλαμβάνονταν ὅλοι τους αὐτά, οὔτε κἂν γνώριζαν οἱ πολλοὶ τὸ τί εἶναι καὶ τὸ ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος τους στὴν καθημερινότητά τους· ἀλλὰ πίστευαν, ἢ μᾶλλον αἰσθάνονταν, ὅτι ἡ μουσικὴ ἀρμονία, οἱ κύκλιοι χοροὶ καὶ τὰ τραγούδια εἰς ἑναρμόνιο γένος, τοὺς προσέφεραν τὴν ψυχικὴν ἰσορροπία καὶ τὴν πεποίθησιν ὅτι μαζί τῆς πλησιάζουν πρὸς τὴν ἐλεύθερον πολιτικὴν πρακτικὴν τῶν προγόνων τους· εἶναι ἡ παράδοσις τῆς δημοτικῆς μουσικῆς, μὲ τὴν διδασκαλίαν δραμάτων, περισσότερον κωμωδιῶν, παλαιῶν ἢ νέων αὐτοσχεδιῶν. Οἱ παραλογὲς χίλια χρόνια μετὰ μετέφεραν τὰ δημοτικὰ τραγούδια στὴν νέα γλῶσσα, ἀλλὰ οἱ ῥυθμοὶ παρέμειναν οἱ ἴδιοι καὶ ἡ πολιτικὴ ἀντίληψις τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου ἐπίσης.

Ὁ Ὅμηρος ἦταν πάντοτε ἡ βᾶσις τῆς παιδείας τῶν Ἑλληνοπαίδων, ἔστω κι ἂν ἀμβλύνθηκε ἀρκετὰ ἡ λειτουργικότης του, λόγω τῶν πολιτικῶν περιπετειῶν τοῦ γένους: «Βούλομαι δ' ὑμῖν καὶ τὸν Ὅμηρον παρασχέσθαι ἐπαινῶν. Οὕτω γὰρ ὑπέλαβον ὑμῶν οἱ πατέρες σπουδαῖον ποιητὴν, ὥστε νόμον ἔθεντο καθ' ἑκάστην πενταετηρίδα τῶν Παναθηναίων μόνου τῶν ἄλλων ποιητῶν ῥαψωδεῖσθαι τὰ ἔπη, ἐπίδειξιν ποιούμενοι πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὅτι τὰ κάλλιστα τῶν ἔργων προηροῦντο»⁴⁹. Ὁ Λυκούργος στὸν «Κατὰ Λεωκράτους» λόγο του, ἀναφέρεται εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ εἰς τὴν

⁴⁹ Λυκούργου, ὁ., ἀ., παρ. 102, μετάφρασις δική μου.

σημασίαν του εις τὴν παιδείυσιν τῶν Ἑλλήνων: Ἐπιθυμῶ δὲ νὰ ἀπευθύνω ἔπαινο καὶ εἰς τὸν Ὅμηρο. Τόσο τὸν θεωροῦσαν οἱ πατέρες σας σπουδαῖο ποιητῆ, ὥστε ψήφισαν νόμο κάθε τετραετία εἰς τὰ Παναθήναια μόνο τὰ δικά του ἔπη ἀπὸ ὅλους τοὺς ποιητῆς νὰ ἀπαγγέλλονται· ἔτσι ἀπεδείκνυαν εἰς ὅλους τοὺς Ἕλληνας, ὅτι ἐπέλεγαν τὰ ἄριστα τῶν πνευματικῶν ἔργων. Σεβάστηκαν οἱ ἀπόγονοί τους τὸν νόμο, ὅσο ἠδύναντο κατὰ τὴν διαφυγὴ τους εἰς τὰ ὑψηλὰ βουνά...

Ἄλλο παράδειγμα, ὁ Φίλοστρατος ἔζησε τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἀναφέρεται, στὸ «Βίοι τῶν σοφιστῶν», στὴν ζωὴ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸν δεύτερο αἰῶνα: «ἢ μεσογαία» ἔφη «τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξυνερρηκότα παραφθείρονται παρ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονται τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἢ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει»⁵⁰. Τὸ σχόλιο γίνεται ἀπ' τὸν Ἀγαθίωνα, φίλο τοῦ Ἡρώδου, στὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, δηλαδὴ κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων, τὴν πλέον φιλελληνικὴ περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν τὸ κλεινὸν ἄστυ ἦταν τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὀλοκλήρου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἄλλων, τῶν «βαρβάρων»· πλημμύριζαν αἱ Ἀθηναὶ ἀπὸ ξένους, μὲ τὰ λεφτά τους καὶ τὶς συνήθειές τους καὶ τὰ τρισβάρβαρα ἑλληνικά τους. Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς, λέει ὁ Ἀγαθίων, βρῖσκει κανεὶς σχολεῖον τῆς σωστῆς ἑλληνικῆς· διότι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐπειδὴ ἐπ' ἀμοιβῆν δέχονται νεαροὺς ἀπ' τὴν Θράκη καὶ τὸν Πόντο καὶ ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικὰ ἔθνη ὑφίστανται τὴν παραφθορὰ τῆς γλώσσης των περισσότερο, παρὰ συμβάλλουν αὐτοὶ στὴν εὐγλωττία· ἢ μεσογαία ὅμως ἐπειδὴ εἶναι ἄμικτος βαρβαρικῶν ἐπιδράσεων διατηρεῖ καθαρὸ τὸν λόγο τους καὶ ἢ γλῶσσα τους τὴν γνήσια ἀτθίδα ἀποψάλλει. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Φίλοστράτου ἰσχύουν καὶ στίς μέρες μας μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἀμερικανόθρεπτων καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς βάρβαρης γλώσσας τους στὴν ἐκπαίδευση τὴν τελευταία τριακονταετία...

⁵⁰ Φίλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553, «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος, σελ. 34, κ.έ.

ὥσπερ ἐμπύρευμά τι σμικρόν...

Τὸ ἐπόμενο βῆμα μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὸν περίφημο «Ἀντιοχικόν» τοῦ Λιβανίου, ἐκφωνηθέντα γύρω στὸ 360 μ.Χ., ὅταν λέει, «εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἑλληνα κλητέον»⁵¹. συνεχίζει τὴν παράδοση τοῦ Ἰσοκράτους ὁ τελευταῖος μέγας ῥήτωρ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, μὲ τὸ περίφημο: «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»⁵². Ὁ Λιβάνιος εἶναι ὁ τελευταῖος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἐπιχειρεῖ στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ αἰρετικοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου μεταλαμπαδεῦσαι τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα στὴν Ἀντιόχεια, τὴν πρωτεύουσα τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἀπέναντι στὸν κυνισμό τῆς πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἀρειανιστῶν τῆς πόλεως περισσότερο. Ὁ φίλος του Ἰουλιανός, ὡς ἔνδοξος καῖσαρ τῆς Γαλατίας τότε, εἶχε ἀποκαταστήσει τὴν εἰρήνη στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπέναντι στὶς γερμανικὲς εἰσβολές, κι εἶχε δώσει δημιουργικὴ πνοὴ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ στὶς τέχνες. Ὁ νεαρὸς ἡγέτης, ὡς διεκδικητὴς τοῦ θρόνου στὴν πορεία του γιὰ τὴν ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἐξάδελφό του, γράφει στὴν ἐπιστολή του πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, «... σώζεται δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ὑμᾶς ἔτι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὥσπερ ἐμπύρευμά τι σμικρόν...»⁵³. ὁ πρῶτος τῶν Νεοελλήνων ἐννοεῖ ὅτι σώζεται εἰς τὴν πόλιν σας, ὡς ὀλίγη θρᾶκα, ἀναμμένο κάρβουνο, ἢ ἀρετὴ τῶν προγόνων σας, ἢ σὲ προσωπικὸ τουλάχιστον ἐπίπεδο ἢ ἐλευθέρᾳ πολιτικῆ πρακτικῆ. Ἄλλωστε ἀπευθύνει τὴν ἐπιστολή, «Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ», ὅπως καὶ τὶς ἀντίστοιχες πρὸς τοὺς Σπαρτιάτες, τοὺς Θηβαίους καὶ τοὺς Κορινθίους.

Εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῆς καταστάσεως ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ αὐτοκράτωρ, κι αὐτὸ φαίνεται ἀπ' τὸν «Ἀντιοχικόν» του ἢ «Μισοπώγων», ποὺ ἐγράφη μετὰ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Περσῶν, ἑπτακόσια χρόνια μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο: «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»· ὁ βασιλεὺς εἶναι περιφρονητικώτατος πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς καὶ τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας του, στὴν ὁποία ἔδωσε ζωὴ τὸν ἐνάμισυ χρόνο τῆς ἐξουσίας του, χάρις στὶς μεταρρυθμίσεις τῆς διοικήσεως καὶ στὴν

⁵¹ Λιβανίου, «Ἀντιοχικός», κεφ. 184 καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 34.

⁵² Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικός», παρ. 50, καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», ὁ, ἀ.

⁵³ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, «Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ», 269δ, «Ἀντιοχικός ἢ μισοπῶγων», 337βγ, «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», ὁ, ἀ. σελ. 12 καὶ 13 καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 38, κ. ἔ..

ἀναδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ καὶ ἐξασφάλισε τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός της γιὰ πᾶνω ἀπὸ μία χιλιετία. Θεωρεῖτε ἐσεῖς τώρα αἰσχροῦ πρᾶγμα τὴν ἐνασχόλησή σας μὲ τὴν μουσική, ἐνῶ παλαιὰ θεωροῦσαν ντροπὴ τὸν ἄδικο πλουτισμό. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἀπέχω ἐγὼ γι' αὐτὸ ἀπ' τὴν μεγίστη δυνατὴ ἐπίκληση τῶν μουσῶν, τὸ ἦθος τῆς ἐμμελείας. Ὅταν λέει, «οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας», δὲν ἐννοεῖ μόνο τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσοι διατηροῦσαν τὴν μουσικὴ παιδεία, εἴτε στὶς πόλεις, ποὺ δὲν ἦταν λίγοι, εἴτε στὰ ψηλὰ βουνά, ὡς πρακτικὴ περισσότερο κι ὀλιγώτερο ὡς συστηματικὴ παιδεία· παρὰ τὸν πόλεμο τῆς ἐκκλησίας ἐναντίον του, ὡς παραβάτου, καὶ τὸν ἐλάχιστο χρόνο παραμονῆς του στὴν ἐξουσία, κέντριζε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μορφωμένων στρωμάτων τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ξεστρατίζουμε καὶ πάλι εἰς ἄλλας ἀτραπούς.

Ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ μᾶλλον ἐξ ἀκοῆς γνώριζε διὰ τὰς κοινότητας τῶν ὑψηλῶν ὀρέων κατὰ τὴν παραμονή του ἐπὶ ἐξάμηνον εἰς Ἀθήνας, ἀλλὰ ὀπωσδήποτε εἶχε ἔρθει εἰς ἐπαφήν μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Μεσογαίας καὶ εἶχε γνωρίσει ὅτι «ἢ γλῶττά (των) τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει», καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει μὲ τὴν φράση του, «οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»· εἰς τὸν Ὀλυμπον καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὄρη διαβιοῦσαν αἱ Μοῦσαι καὶ ὡς παροῦσαι τοῦ προσφέρουν τὴν ἐπικουρίαν των. Ὁ Ἰουλιανὸς γνώριζε ὅτι ἦταν μόνος μὲ τοὺς ὀλίγους φίλους του καὶ τὴν ἀφοσίωση τῶν γαλατικῶν λεγεῶνων του, οἱ ὁποῖες ἄντεξαν ἥρωικὰ στὰ θερμὰ κλίματα τῆς Μεσοποταμίας καὶ κατατρόπωσαν τὰ περσικὰ στρατεύματα· παρὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ βασιλέως οἱ Πέρσες, τόσο εἶχαν τρομοκρατηθεῖ, ὥστε ζήτησαν εἰρήνην καὶ δὲν ἐπανέλαβαν τίς ἐπιθέσεις τοὺς κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας, παρὰ δύο αἰῶνες ἀργότερα τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ Ἰουλιανὸς περιφρονοῦσε βαθύτατα τοὺς κυνικοὺς τῆς ἐποχῆς του καὶ τοὺς θεωροῦσε ἀναξίους φέρειν καὶ τὸ ὄνομα κυνικοί, διότι προσέβαλαν τοὺς πρώτους κυνικοὺς φιλοσόφους, «ὅτι χρὴ τὸν ἀρχόμενον κυνίζειν αὐτῷ πρότερον ἐπιτιμᾶν πικρῶς καὶ ἐξελέγχειν καὶ μὴ κολακεύειν, ἀλλὰ ἐξετάζειν ὅτι μάλιστα αὐτὸν ἀκριβῶς, εἰ τῇ πολυτελείᾳ τῶν σιτίων χαίρει, εἰ στρωμνῆς δεῖται μαλακῆς, εἰ τιμῆς ἢ δόξης ἐστὶν ἦπτων, εἰ τοῦτο ζηλοῖ τὸ περιβλέπεσθαι καί, εἰ κενὸν εἶη, τίμιον ὅμως νομίζειν»⁵⁴. Ἦταν τὰ τρωκτικὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου καὶ τῶν φανατικῶν αἰρετικῶν, ὅτι πρέπει ὁ ἀποδεχόμενος τὸν κυνισμό νὰ ἀσκεῖ αὐστηρὰ κριτικὴ πρῶτα στὸν ἑαυτό του καὶ νὰ ἐλέγχει τίς πράξεις του καὶ νὰ μὴν κολακεύεται, ἀλλὰ νὰ ἐξετάζει προσεκτικὰ τὴν ζωὴν του, ἐὰν ἀπολαμβάνει πολυτελεῖ δειπνα, ἐὰν χρησιμοποιοῖ μαλακὰ στρώματα, ἐὰν περιφρονεῖ τίς τιμῆς καὶ τὴν δόξα, ἐὰν ζηλεύει τὴν προβολὴν καί, ἐὰν δὲν τὴν ἔχει, νὰ τὸ θεωρεῖ τιμὴν του. Πολὺν ἐπικαιρὸς παρατηρήσεις...

⁵⁴ Τοῦ ἰδίου, «Εἰς τοὺς ἀπαιδευτούς κύνας», 200γ.

Ένα εἶχαν πάρει μαζί τους στὰ ψηλὰ βουνὰ οἱ Ἕλληνες -ἂν καὶ ἡ Μεσογαία ἐπίσης κατατάσσεται στὰ ψηλὰ βουνά, διότι δὲν ἦταν ἡ κατάκτησή της ἀπ' τοὺς βαρβάρους εὐκολὴ καὶ ἐπειδὴ εἶχε πολλὰ βουνὰ γύρω της καὶ γιατί οἱ κατακτητὲς ἐκτονώνονταν στὴν Ἀθήνα, ὅσοι δὲν μαγεύονταν ἀπ' τὸ κάλλος τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν ἄλλων ἔργων τέχνης-, ἀφοῦ στὴν ἐκπαίδευσή τους, «λείπεται γὰρ τοίνυν πρὸς τὴν ἐν τῇ σχολῇ διαγωγὴν, εἰς ὅπερ καὶ φαίνονται παράγοντες αὐτὴν, ἐν ταυτῇ τάττουσιν»⁵⁵. ἀναφέρει πρὶν ὁ φιλόσοφος τὴν σημασίαν τῶν τριῶν ἐκ τῶν τεσσάρων μαθημάτων τῶν ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων, γράμματα, ἡ γραμματικὴ, γυμναστικὴ καὶ γραφικὴ, ὅπου περιλαμβάνονται τὰ μαθήματα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐποχῆς μας κι ἀφήνει τελευταία τὴν μουσικὴ, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὴν συμπεριφορὰ, τὴν διαγωγὴ, τῶν παιδιῶν στὴ σχολὴ τους, στὸν ἐλεύθερο χρόνο τους καὶ δὲν εἶναι κάτι ὠφέλιμον γιὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀσχολίες τους, δηλαδὴ διαμορφώνει τὸ ἦθος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν.

Ἡ ἔκπτωση εἶχε ἀρχίσει ἀπ' τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅπως τὴν περιγράφει τέλεια ὁ Ἀριστοφάνης ὡς ἐμφανιζόμενη εἰς τοὺς «Βατράχους», ἀλλὰ καὶ ὡς διάχυτη πλέον εἰς τὸν «Πλοῦτον», μὲ τὴν ἀπληστία γιὰ πλουτισμό, δηλαδὴ διολίσθηση στὴν ἀπραγμοσύνη καὶ κατακλίση στὴν ἀχρειότητα· οἱ ἀπράγμονες δεσπάζουν πλέον στὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων, ἐνῶ στὶς Συρακοῦσες ὁ Διονύσιος ἐγκαθιστᾷ τὴν τυραννία του καὶ τὸ μεγαλύτερο κράτος στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, μὲ προσάρτηση καὶ ἄλλων ἐθνῶν. Εἰς τὴν τελευταία του κωμῶδιᾳ ὁ Ἀριστοφάνης, τὸν «Πλοῦτον» -καὶ μάλιστα χωρὶς παράβαση, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἄλλη παράβασις- ἐμφανίζει τὸν τυφλὸ καὶ ἀγαθὸ γέροντα νὰ τὸν χειραγωγοῦν οἱ ἄπληστοι Χρεμύλος καὶ Βλεψίδημος, γιὰ νὰ τοὺς κάνει πλουσίους, ἐνῶ ἡ Πενία εἶναι πανέξυπνη, ἐτοιμολογὴ καὶ δεικτικὴ στὶς παρατηρήσεις της:

Σκέψαι τοίνυν ἐν ταῖς πόλεσιν τοὺς ῥήτορας, ὡς ὅπταν μὲν ὧσι πένητες, περὶ τὸν δῆμον καὶ τὴν πόλιν εἰσὶ δίκαιοι, πλουτήσαντες δ' ἀπὸ τῶν κοινῶν παραχρήμα ἄδικοι γεγένηται, ἐπιβουλεύουσί τε τῷ πλήθει καὶ τῷ δήμῳ πολεμοῦσιν»⁵⁶.

Σὲ ἡσυχία δὲν τοὺς ἀφήνει ἡ κουρελιάρα θεὰ τοὺς δύο ἀγαθιάρηδες Ἀθηναίους, ἀλλὰ αὐτοὶ δὲν βλέπουν τίποτε οὔτε ἀκοῦνε κανέναν:

⁵⁵ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», Βιβλ. Θ', κεφ. β, παρ. 6, 1338a22-24) καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 47, κ. ἐ. καὶ «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

⁵⁶ Ἀριστοφάνους, «Πλοῦτος», στ. 567-570, 591 μετάφραση δική μου καὶ «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

Σκέψου τώρα στις πόλεις τούς ῥήτορες, πού ὅταν μὲν εἶναι
πτωχοί, εἶναι πρὸς τὸ λαὸν καὶ τὴν πόλιν τους δίκαιοι,
ἀλλὰ μόλις πλουτίσουν ἀπ' τὰ κοινά, ἀμέσως γίνονται ἄδικοι,
κι ἐπιβουλεύονται τὸν κοσμάκη, καὶ καταστρέφουν τὴν πατρίδα.

Τίποτε δὲν κατάλαβε ἀπ' τὴν προειδοποίησιν τῆς Πενίας ὁ Χρεμύλος κι ὁ
φίλος του, οὔτε ἀκόμη ὅταν προβλέπει,

εἰ πλούσιος ὦν ἀνελεύθερος ἐσθ' οὕτωςι καὶ φιλοκερδῆς.

τὸ ποῦ θὰ καταντήσει,

ἐὰν γίνεις πλούσιος, ἀνελεύθερος θὰ εἶσαι πάντα καὶ φιλοκερδῆς.

Προδιαγράφει τὴν πορεία τῶν Ἀθηναίων μὲ κάθε λεπτομέρεια ὁ μέγας
κωμικός, ὅπως εἰς τοὺς Βατράχους τὴν ἔκπτωσιν τους εἰς ἀπράγμονας καὶ
τὴν ἦττα τῆς πόλεως μὲ τὴν νόθευση τοῦ νομίσματός τους.

Ὁ κωμικός ποιητὴς πλέκει τὸ ἐγκώμιο τῆς Πενίας, διότι ἦταν ζωντανὴ
ἀκόμη ἢ παράδοση τῆς λιτοδιαίτης ζωῆς τῶν συμπολιτῶν τοῦ τῆς χρυσῆς
ἐποχῆς τῆς πόλεως· ὁ Ἀθηναῖος ἦταν ὀλιγαρχικῆς καὶ περιφρονοῦσε
βαθύτατα τὸν πλοῦτο καὶ τὴν πολυτέλεια, τὰ θεωροῦσε ὡς νοσοτροπία τῶν
Ἀσιατῶν καὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως· αὐτὸ τὸ ἦθος ἐπιδιώκει ἐπαναφέρειν
ὁ Ἀριστοφάνης κι οἱ περισσότεροι σοφοὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος:

Χαῖρε θεὰ δέσποιν', ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἀγάπημα,
Εὐτελίη, κλεινὴ ἔγγονε Σωφροσύνης·
σὴν ἀρετὴν τιμῶσιν ὅσοι τὰ δίκαια ἀσκοῦσιν⁵⁷.

Ὁ Θηβαῖος κυνικὸς φιλόσοφος Κράτης, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου πλέον
καὶ μαθητῆς τοῦ Διογένης τοῦ κυνικοῦ, ἀφιερώνει τὸν ὕμνο στὴν
Εὐτέλεια, καὶ ἰωνικῶς Εὐτελίη,

Χαῖρε θεὰ δέσποινα, ἀγαπητὴ τῶν καλῶν ἀνδρῶν,
Εὐτελίη, ὀνομαστὴ ἔγγονή τῆς Σωφροσύνης·
τὴν ἀρετὴ σου τιμοῦν, ὅσοι συμπεριφέρονται δίκαια.

Ἡ Εὐτελίη εἶναι ἀδελφὴ τῆς Πενίας καὶ τὴν τιμοῦν ἀμφοτέρως, διότι τοὺς
παρέχουν τὴν ἀφορμὴν καὶ τὸ ἔναυσμα γιὰ ἀναζητήσεις καὶ δράση· τὴν
διαδικασία, τὴν ἐντελέχεια, τιμοῦν, διότι ἔχουν τοὺς πολῖτες σὲ συνεχῆ
ἐγρήγορηση καὶ δημιουργικότητα, μὲ τὴν συνοδίαν τῆς διασταλτικῆς ἠθικῆς.

⁵⁷ Κράτητος, Παλατινὴ Ἀνθολογία, Κ', 104, μετάφραση δική μου.

Τὴν καθιέρωση τῆς χορηγίας, ὡς ἀρετῆς τοῦ πολίτου καὶ ὡς ὑποχρεώσεως τῶν πλουσίων συμπληρώνουν ἡ Εὐτελίη καὶ ἡ Πενία· ὁ πλοῦτος ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ συντηρεῖται μὲ τὴν συσταλτικὴ ἠθικὴ καὶ τὴν ἐνδοστρέφεια τῶν πολιτῶν καὶ τῆς κοινωνίας· ἡ τάση του εἶναι κεντρομόλος, μὲ κυρίαρχο τὸν φόβο τῆς ἀπωλείας τῶν κεκτημένων· ἡ φιλαργυρία καὶ ἡ δειλία ἐθεωροῦντο τὰ χειρότερα ἐλαττώματα.

Ὅταν ὁ Κράτης χαρακτηρίζει τὴν Εὐτελίη ἐγγονὴ τῆς Σωφροσύνης γνωρίζει ἄριστα ὅτι οἱ φιλόσοφοι θεωροῦσαν τὴν Σωφροσύνη, ὡς τὴν κυρία ἀρετὴ τοῦ ἀνδρείου καὶ χρηστοῦ πολίτου: «Ἔστιν μὲν ἡ ψυχὴ, ὡς φαμέν, εἰς δύο μέρη διηρημένη, εἰς τε τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον. ἐν μὲν δὴ τῷ λόγον ἔχοντι ἐγγίνεταί φρόνησις ἀγχίνουα σοφία εὐμάθεια μνήμη καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐν δὲ τῷ ἀλόγῳ αὐταὶ αἱ ἀρεταὶ λεγόμεναι, σωφροσύνη δικαιοσύνη ἀνδρεία ὅσαι ἄλλαι τοῦ ἠθους δοκοῦσιν ἐπαινεταὶ εἶναι»⁵⁸. Σαφέστατος ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως καὶ ὁ διδάσκαλός του Πλάτων, ὅτι ἡ ψυχὴ διαιρεῖται σὲ δύο μέρη, εἰς τὸ λόγον ἔχον, τὸ ἔλλογον, καὶ εἰς τὸ ἄλογον. Εἰς μὲν τὸ λόγον ἔχον ἐγγίνεταί, φυτρώνει, εἶναι μέσα της, ἡ φρόνησις, ἡ ἀγχίνουα, ἡ ἐξυπνάδα, ἡ σοφία, ἡ εὐμάθεια, ἡ μνήμη καὶ τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά, εἰς δὲ τὸ ἄλογον αἱ λεγόμεναι ἀρεταί, ἡ σωφροσύνη, ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἔννοια τῆς δικαιοσύνης καὶ καθοριστικὸ παράγοντα τῆς δημοκρατίας, διότι ἡ ἐφαρμογὴ της ὑπάγεται εἰς τὸ ἔλλογον, ἡ ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἄλλαι θεωροῦνται ὡς συστατικαὶ τοῦ ἠθους. Τὸν σαφέστατο διαχωρισμὸ τῶν δύο λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς μᾶς δίδει ὁ Σταγειρίτης· τὸ λόγον ἔχον ἀφορᾷ τοὺς πάντες ἐλεύθερους καὶ δούλους, διότι φρόνησις, ἀγχίνουα, σοφία, εὐμάθεια, μνήμη θεωροῦνται ἄριστα προσόντα γιὰ τὸν δοῦλο, ὅποτε καὶ γίνεται πιὸ ἐμπιστος καὶ πιὸ ἀπαραίτητος στὸν δεσπότη του κι ἴσως καὶ αὐταρχικὸς ἀπέναντί του. Εἰς τὸ ἄλογον ὅμως μέρος τῆς ψυχῆς ἐγγίνονται αἱ κατ' ἐξοχὴν πολιτικαὶ ἀρεταί, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἀποτελοῦν συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἠθους τοῦ πολίτου· ἡ σωφροσύνη εἶναι ἡ μετριότης, ἡ σύνεσις καὶ ἀντισταθμίζει τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην εἰς τὰς πολιτικὰς ἀποφάσεις, ἐνῶ συμπληρῶνει τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀπαίτηση τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς. Ὁ πλούσιος, ὁ χρηματιστής, ἀπ' τὴν φύση του φιλάργυρος καὶ δειλός, διότι τὸν ἐνδιαφέρει ἡ διατήρησις τοῦ πλούτου, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε συνετός, οὔτε δίκαιος, οὔτε γενναῖος· εἶναι βίαιος καὶ σκληρός, γιὰ τὴν προάσπιση τοῦ πλούτου του, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν πόλιν του.

Ἡ ἀκόρευτος ἐπιθυμία ἀποκτήσεως πλούτου ὀδηγεῖ στὴν ὀλοκληρωτικὴ νοοτροπία: «οὐ γὰρ ἐκ τῶν μαζοφάγων, φησὶν ὁ Διογένης, οἱ τύραννοι, ἀλλ' ἐκ τῶν δειπνούντων πολυτελῶς»⁵⁹, γράφει ὁ Ἰουλιανός· ὁ νεαρός, μόλις ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία, ἀσχολήθηκε πρῶτα μὲ τὴν κυνικὴ νοοτροπία

⁵⁸ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγάλαι», Β. Α', κεφ. ε', παρ. 1, (1185β4-8) μετάφραση δική μου.

⁵⁹ Ἰουλιανοῦ, Αὐτόθι, 199α.

τῶν κυβερνώντων στρωμάτων τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν Ἀρειανῶν κυρίως. Δὲν προέρχονται οἱ τύραννοι ἀπ' τοὺς λιτοδίαιτους, ἀπ' ὅσους τρῶνε κριθάρινο ψωμί, ἀλλὰ ἀπὸ ὅσους δειπνοῦν πολυτελῶς, ἢ ἔχουν κρυφὸ πόθο τὴν πολυτέλεια. Ἀντιγράφει ὁ Διογένης τὴν φράση τοῦ Περικλέους, «φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῶ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἰσχίον»⁶⁰. Ἐπιδιδόμεθα εἰς τὰ ὠραῖα ἔργα μὲ ἀπλότητα καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν χωρὶς μαλθακότητα καὶ ἀδιαφορία· ἡ χρῆση τοῦ πλούτου γίνεται ἀνάλογα πρὸς τὶς ἀνάγκες κι ὄχι γιὰ ἐπίδειξη καὶ ἡ ὁμολογία τῆς φτώχειας δὲν θεωρεῖται προσβολή, ἀλλὰ θεωροῦμεν χειρότερο τὸ νὰ μὴν προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀποφύγει κανεὶς ἐργαζόμενος. Τὴν εὐτέλεια τὸν ἐπόμενο αἰῶνα τὴν ἀνήγαγον εἰς θεότητα, ἡ Εὐτελίη, διότι, μαζί μὲ τὴν Πενία, τὴν θεωροῦσαν ὡς ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀνάδειξη καὶ πάλι τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, ὅταν ὁ ἀπράγμων διαχεόταν στὴν πλειοψηφία τῶν Ἀθηναίων· ὁ ἐφησυχασμὸς καὶ ἡ ἀδράνεια, ἡ ἀπάθεια γιὰ τὰ κοινὰ καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀναλήψεως εὐθυνῶν ἦταν οἱ κύριες αἰτίες γιὰ τὴν ἔκπτωση τῆς δημοκρατίας σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο· κλείνονταν ὅλοι στὸ καβουῦκι τους, ἔστω κι ἂν παρακολουθοῦσαν τὶς συνεδριάσεις τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου· ὑπεύθυνη στάση δὲν ἔπαιζαν, δὲν ἀναλάμβαναν τὴν εὐθύνη τῆς συμμετοχῆς στὸν πόλεμο, ἔστελναν τοὺς μισθοφόρους, ὅταν ἡ πόλις τους ἦταν ἀρκετὰ πλούσια πλέον, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἐνεργοὺς πολῖτες.

Ἡ συσταλτικὴ ἠθικὴ διεῖπε τοὺς πάντες σχεδὸν σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἀφοῦ ἄλλοι ἦταν οἱ πολιτικοὶ κι ἄλλοι οἱ στρατηγοὶ στὸν πόλεμο· ὁ ὀλιγαρχικὸς καὶ λιτοδίαιτος Ἀθηναῖος, σὲ συνεχῆ ἐργήγορση, ἐξαφανιζόταν ἀπ' τὸ κλεινὸν ἄστρῳ καὶ παραχωροῦσε τὴν θέση του στὸν Χρεμύλο καὶ στὸν Βλεψίδημο, μὲ μοναδική τους ἐπιθυμία τὸ κυνήγι τοῦ πλούτου, δηλαδὴ τὴν ἀποκοπὴ τους ἀπ' τὴν ἄμεσο δημοκρατία. Αὐτὰ ἦταν τὰ πρῶτα βήματα τῆς παρακμῆς τῆς πόλεως, μὲ τὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο. Κι ἀπόμεινε ἡ Μεσογαία καὶ τὰ ὑψηλὰ βουνὰ μὲ τὴν παρακαταθήκη τῆς ἐκ τῶν Μουσῶν δυνατῆς ἐπικουρίας...

⁶⁰ Θουκυδίδου, ὁ., ἀ., Βιβλ. Β' κεφ. μ', παρ. 1.

Ἐπίμετρον

Ὁ προφορικός λόγος καὶ ἡ δημοτικὴ ποίηση, ὡς ἐνιαία ἔκφρασις πάντοτε, συνέβαλαν τὰ μάλα στὴν ἀνάδειξη τῶν στιγμῶν προσωπικῆς ἢ κοινωνικῆς ἀνατάσεως, καθὼς διατήρησαν ζωντανὸ τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, τὴν φυλογένεση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ὄντογένεση ἐνὸς ἐκάστου· οἱ μεγάλες πόλεις ἔγιναν στὴ ῥωμαϊκὴ ἐποχὴ τὰ κέντρα τῆς ἐμπορικῆς καὶ οἰκονομικῆς κινήσεως, καὶ ὅπωςδήποτε τῆς πνευματικῆς τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι κάτοικοί τους εἶχαν ἐκπέσει σὲ ἀχρείους ἢ κυνικούς, ἀνάμικτοι μὲ ὅλες τὶς ἄλλες φυλὰς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἐκτὸς αὐτῆς, ἐνῶ οἱ καλύτεροι εἶχαν παραμείνει ἀπράγμονες· φυσικὰ στὴ συνέχεια ἡ κατάστασις ἐπιδεινώθηκε πολὺ χειρότερα, μὲ τὶς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὴν παροδικὴν τουλάχιστον καταστροφὴν πολλῶν πόλεων. Αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις καταγράφει ἡ ἱστορία· ἡ γλῶσσα τους, ὁ λόγος τους, ἐξελίχθηκε στὴν κοινὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἀπέβη καὶ τὸ μέσο γιὰ τὴν ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ παρέμειναν δύο ἐστίες ἐκτὸς τῆς πυρακτωμένης λάβας τῆς ῥωμαϊκῆς εἰρήνης· ἡ πρώτη εἶναι τὰ μεγάλα κέντρα τῆς παιδείσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ξένων τῆς ἐποχῆς, μὲ κύριον τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ τῆς διατηρήσεως τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως, ἔστω καὶ χωρὶς τὴν πολιτικὴν τῆς διάστασις τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς, σὲ ὅσο βαθμὸν γίνεται· ἀπ' τὰ κέντρα αὐτὰ ἀναδύθησαν οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας τοῦ τετάρτου αἰῶνος κυρίως καὶ ἔδωσαν τὴν μορφὴν τῆς εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν· ἡ δευτέρη εἶναι ἡ κοινοτικὴ παράδοσις, ἡ «ἄκρα ἀτθίς» τῆς Μεσογαίας καὶ τὸ «ἐμπύρευμά τι σμικρόν», αἱ ὁποῖαι διατήρησαν τὴν ἑλληνικὴν μουσικὴν καὶ τὴν ἀρρήκτως συνδεδεμένην μαζί της ἐμμέλεια, ὡς ἦθος καὶ ὡς τρόπος ζωῆς.

Ἡ κοινὴ δὲν βρῆκε σχεδὸν καθόλου γόνιμο ἔδαφος στὶς κοινότητες, οὔτε εἶχε εὐκόλες τὶς προσβάσεις τῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, λόγῳ τῆς δωρικῆς τῆς καταγωγῆς, μᾶλλον τὸ ἀντίθετο· ὁ Ἀριστοξένος ὁ Ταραντῖνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μουσικός, μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, γράφει: «Διοριστέον οὖν ἐκάτερον αὐτῶν πρὸς δύο ποιουμένους τὴν ἀναφορὰν, πρὸς τε τὸ φθεγγόμενον καὶ τὸ κρῖνον· ταῦτα δ' ἐστὶν ἢ τε φωνὴ καὶ ἢ ἀκοή. ὃ γὰρ ἀδυνατοῦσιν αὐταὶ ἢ μὲν ποιεῖν ἢ δὲ κρίνειν, τοῦτ' ἔξω θετέον τῆς τε χρησίμου καὶ δυνατῆς ἐν φωνῇ γενέσθαι διαστάσεως»⁶¹. Ἡ μελέτη τῆς μουσικῆς ἢ μᾶλλον καλύτερα τῆς ἐπιρροῆς τῆς μουσικῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον εἶναι τὸ ἀντικείμενον τοῦ Πυθαγορείου στὰ πρῶτα βήματά του φιλοσόφου, τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται, καταγράφει τὴν μουσικὴν

⁶¹ Ἀριστοξένου, «Ἀρμονικῶν τὰ σωζόμενα», Fr. Ritschl, κεφ. 14, 11-16, μετάφρασις δική μου, καὶ «Ἀπ' τῆς μουσικῆς στὴν γραμματικὴν», σελ. 9, κ., ἔ..

ένας έκαστος· αὐτὸ ἦταν τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας, διότι καθορίζει τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τοῦ πολίτου. Μᾶς δὲ λέει, ὅτι ἡ ἀναφορὰ πρὸς τὴν μουσικὴν γίνεται σὲ δύο παράγοντες, πρὸς τὸ φθεγγόμενο, τὸ ἐκπέμπον τὸν ἦχον, καὶ πρὸς τὸ κρῖνον, τὸν ἀποδέκτη τοῦ ἦχου· αὐτὰ εἶναι ἡ φωνὴ κι ἡ ἀκοή. Ὅτι ἀδυνατοῦν, ἡ μὲν πρώτη ἐκπέμψαι, ἡ δὲ δευτέρα κρῖνειν, αὐτὰ τίθενται ἐκτὸς καὶ τοῦ χρησίμου καὶ τοῦ δυνατοῦ διαχωρισμοῦ, διαστάσεως, τῆς ἐκφράσεως τῆς φωνῆς· δηλαδή, ἀσχολεῖται ἡ μουσικὴ μὲ ὅσα ἐκπέμπει ἡ ἀνθρώπινη φωνὴ καὶ ὅσα συλλαμβάνει ἡ ἀκοή μας. Εἶναι σαφὴς ὁ πρῶτος μέγας φιλόσοφος τῆς μουσικῆς τοῦ ὁποῖου μᾶς ἔχουν σωθεῖ ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του· τότε, κατὰ τὸν Κοῖντιλιανόν, ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἀδυνατεῖ ἐκπέμψαι πρῶτα τὴν κλίμακα τῶν μελωδιῶν, ὡς φωνή, τῆς ἑλληνικῆς ὡς ἦχο, καὶ καταγράψαι τὰς μελωδίας, ὡς ἀκοή.

Ὁ καλύτερος μαθητῆς τῆς Περιπατητικῆς Σχολῆς, ὁ ὁποῖος ἠνοχλήθη ἐπειδὴ ὠρίσε ὁ διδάσκαλός του διάδοχόν του τὸν Θεόφραστο κι ὄχι τὸν ἴδιον κι ἐπέστρεψε εἰς τὸν Τάραντα, ἐπιμένει εἰς τὴν ἀξιολόγησίν του εἰς τὴν ἴδια παράγραφο: "ἐν δὲ τοῖς μέλεσιν αὐτοῖς ἐστὶ μιμήματα τῶν ἠθῶν· καὶ τοῦτ' ἔστι φανερόν, εὐθύς γὰρ ἡ τῶν ἀρμονιῶν διέστηκε φύσις ὥστε ἀκούοντας ἄλλως διατίθεσθαι καὶ μὴ τὸν αὐτὸν ἔχειν τρόπον πρὸς ἐκάστην αὐτῶν". Τὸ ἦθος ἐκάστου διαμορφώνεται ἀπ' τὴν μουσικὴ καὶ πολὺ περισσότερο, ὅταν αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στοὺς ἴδιους ῥυθμούς: διότι ἀμέσως ἡ διαφορετικὴ φύσις τῶν ἀρμονιῶν, τῶν τρόπων τῆς μουσικῆς, ἀλλάζει, ὥστε εἰς τοὺς ἀκούοντας διεγείρονται διαφόρως τὰ ἦθη καὶ ὄχι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρὸς ἐκάστην τῶν ἀρμονιῶν αὐτῶν. Εὐκόλα δηλαδή συνάγει κανεῖς τὸ συμπέρασμα, ὅτι στὴν κοινοτικὴ παράδοση διατηρήθηκε ἡ ἐμμέλεια ὡς τρόπος ζωῆς, χάρις εἰς «τὸ φθεγγόμενον καὶ τὸ κρῖνον», μὲ τὴν δημοτικὴ ποίηση, ἔστω κι ἂν ἔλειπε ἡ ἐνιαία ἐλευθέρη πολιτικὴ πρακτικὴ εἰς τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας· ἦταν ἔτσι ἀδύνατη ἡ «θεωρητικὴ» τῆς ἐπεξεργασίας εἰς τὸ δρᾶμα καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ὅποτε περιορίσθηκε εἰς τὸν προφορικὸ λόγο καὶ εἰς τὸ ἦθος ἐκάστου. Ὁ Μέγας Βασίλειος, μὲ τὴν ἀνεξάντλητη γνώση του τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση τὴν ἐπίδραση τῆς μουσικῆς εἰς τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου: "λέγεται δὲ καὶ Πυθαγόραν, κωμασταῖς περιτυχόντα μεθύουσι, κελεῦσαι τὸν ἀύλητὴ τὸν τοῦ κώμου κατάρχοντα, μεταβαλόντα τὴν ἀρμονίαν, ἐπαυλησαί σφισι τὸ Δώριον, τοὺς δὲ οὕτως ἀναφρονησαὶ ὑπὸ τοῦ μέλους, ὥστε τοὺς στεφάνους ῥίψαντας, αἰσχυνομένους ἐπανελθεῖν"⁶². Ὡς παράδοση κυκλοφοροῦσε μέχρι τις μέρες του, τὸν τέταρτο μ.Χ, αἰῶνα, ὅτι ὁ Πυθαγόρας συνάντησε κωμαστὲς, καρνάβαλους, μεθυσμένους, τριγυρίζοντας στὴν πόλη, ὅποτε διέταξε τὸν κατάρχοντα τοῦ κώμου, τὸν διευθυντὴ τῆς ὀρχήστρας τους, τὸν κλαριντζῆ θὰ λέγαμε

⁶² Μεγάλου Βασιλείου, "Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων", κεφ. 7, καὶ «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», σελ. 1, κ., έ.

σήμερα, καὶ τοῦ ζήτησε νὰ ἀλλάξει τὴν ἀρμονία καὶ νὰ παίξει σὲ δώριο τρόπο, ῥυθμό· οἱ καρνάβαλοι τόσο ἄλλαξαν μέσα τους, ὥστε ἀμέσως μετάνιωσαν γιὰ τὸ τί ἔκαναν, ἔριξαν κάτω τὰ στεφάνια καὶ ἐπέστρεψαν ντροπιασμένοι στὰ σπίτια τους. Μόνο ἡ δώριος ἀρμονία, τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, ἦταν ἱκανὸ ἀμέσως νὰ ἀλλάξει τὸ ἦθος τῶν κωμαστῶν· ἄλλωστε οἱ ὕμνοι καὶ ἡ ψαλμωδία ἀποτελοῦν ἀναπόσταστο τμήμα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ σὲ δώριο μέλος σχεδὸν ὅλοι τους.

Ἡ συνέχεια μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὸν Γεώργιον τὸν Χοιροβοσκόν, τὸν γραμματικὸ τοῦ τέλος τοῦ ἔκτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ὁ ὁποῖος δίδασκε εἰς τοὺς νέους γραμματικὴ καὶ φιλοσοφία καὶ ἀναφερόμενος εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Θραῖκα, γράφει: «ἀνάγνωσις ἐστὶ ποιημάτων καὶ συγγραμμάτων ἀδιάπτωτος προφορά. Ἀναγνωστέον δὲ καθ' ὑπόκρισιν, κατὰ προσωδίαν, κατὰ διαστολήν· ἐκ μὲν γὰρ τῆς ὑποκρίσεως τὴν ἀρετὴν, ἐκ δὲ τῆς προσωδίας τὴν τέχνην, ἐκ δὲ τῆς διαστολῆς τὸν περιεχόμενον νοῦν ὀρώμεν»⁶³. Καὶ συνεχίζει ὁ Γεώργιος Χοιροβοσκὸς μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου, τοῦ πρώτου συγγραψαντος «Περὶ γραμματικῆς», στὶς ἀρχές τοῦ τρίτου π.Χ. αἰῶνος, ὀρισμοῦ τῆς γραμματικῆς: «Καθ' ὑπόκρισιν οὖν, τουτέστι κατὰ μίμησιν τῶν προσώπων», ὅπως ἡ τραγωδία καὶ ἡ κωμωδία εἶναι μίμησις πραγμάτων, «κατὰ προσωδίαν, κατὰ τέχνην, τουτέστι κατὰ τόνους, χρόνους, πνεύματα, πάθη... Κατὰ διαστολήν δέ, τουτέστι κατὰ χωρισμὸν τῶν διανοιῶν». Ἐδίδασκοντο τὰ παιδιὰ στὰ μαῦρα ἔτη τῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων, ὅπως καὶ στὴν φραγκοκρατία καὶ στὴν τουρκοκρατία ἀργότερα, τὸ πολυτονικὸ στὴν προφορὰ τους καὶ τὴν σημασία τῆς ὑποκρίσεως, τῆς προσωδίας καὶ τῆς διαστολῆς, τῆς διακρίσεως τῶν διαφόρων ἐννοιῶν τοῦ κειμένου· ἡ διάκριση αὐτὴ διαμόρφωνε τὸ ἦθος τῶν παιδιῶν καὶ τὴν ψυχολογία τους, δηλαδὴ τὶς δυνατότητες ἀμύνης τους ἀπέναντι στὴν ἰσοπέδωση τῆς δουλείας, τῆς ἀχρειότητος καὶ τοῦ κυνισμοῦ.

Ἡ περιδιάβασις εἰς τὴν ἱστορίαν ἄκρως θελκτικὴ καὶ ζωογόνος, ἀλλὰ ὀδηγεῖ καὶ εἰς ἄλλας περιπλανήσεις· ἡ ἀναφορὰ ὅμως στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας εἶναι χρήσιμη, διότι μᾶς συνδέει μὲ τὴν πρόσφατη ἱστορία μας καὶ τὴν ἐνεργὸν παράδοση τοῦ '21· ἡ σταδιακὴ ὑποχώρησις τῶν Ἑλλήνων στὰ ψηλὰ βουνά, ἀπ' τὶς πρώτες μεγάλες βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς καὶ ἡ μαζικώτερη ἀργότερα, ἀπ' τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Σαρακινῶν καὶ τῶν Σταυροφόρων μέχρι τῶν Τούρκων, τοὺς ἐπέτρεψε καὶ τοὺς ὑποχρέωσε νὰ συντηρήσουν τὶς κοινότητές τους ὡς αὐτόνομες ὀντότητες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ, ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιβίωσή τους. Οἱ κοινότητες ἀπετέλεσαν τὴν κοιτίδα τῆς ἀνατάσεως τοῦ γένους καὶ ἐξασφάλισαν τὸν κατάλληλο χῶρο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους ἀνόρθωση καὶ τὴν πνευματικὴ

⁶³ Γεωργίου τοῦ Χοιροβοσκοῦ, σελ. 744. καὶ «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 26, κ., ἔ., καὶ «Νόμους τὰς ᾠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 30, κ. ἔ.

τους ανάδειξη ως έστιές του Έλληνισμού, συμπληρωματικά με το Φανάρι, το Άγιον Όρος, τις μεγάλες μονές και τις παραδουνάβιες ήγεμονίες· το δημοτικό τραγούδι, με το έναρμόνιο γένος του, ήταν ή πηγή έμπνεύσεώς τους, μαζί με την εκκλησιαστική μουσική· το κρυφό σχολειό ήταν ή αρχή, οί μεγάλες σχολές στη συνέχεια, όλων τών μεγάλων πόλεων τών όρεινών όγκων μας, απ' το Κρούσοβο και την Μοσχόπολη, μέχρι τὰ Ζαγοροχώρια, το Μέτσοβο, το Συρράκο, τούς Καλαρρύτες, την Τσαριτσάνη, τὰ Άμπελάκια και τὰ χωριά του Πηλίου, τόν Προυσό, την Αθήνα, ό,τι είχε απομείνει από αυτήν και άλλες κοινότητες· στη συνέχεια μεταφέρθηκε ή ανάταση και στα νησιά, κυρίως τόν 18ο αιώνα και τις άλλες περιοχές μας. Ένδεικτική είναι ή αναφορά, αλλά μας ενδιαφέρει ή διατήρηση του ήθους του έλευθέρου πολίτου, για την ψυχολογία του και την στάση της ζωής του· ή δημοτική μουσική, το δώριον μέλος, διεδραμάτισε τόν πρωταρχικό ρόλο και ή έκφρασή τους με την μίαν και ένιαίαν γλώσσαν απ' τόν Όμηρο, το κύριο διδάσκαλό τους, μέχρι το Ψαλτήρι και το Όκτάηχον, απ' τὰ όποια μάθαιναν τὰ παιδιά τὰ πρώτα κολλυβογράμματα· ή προσωδία της όμιλουμένης, της λαλιάς τους, και το μέτρο τών δημοτικών τραγουδιών, μαζί και ό ρυθμός του λόγου τους στην Αγορά, την μικρή Αγορά της πλατείας του χωριού, έπλαθαν το έλεύθερο ήθος τους και τούς καλλιεργούσαν τόν πόθο της απελευθερώσεώς τους, της παλιγγενεσίας.

Το μέτρο συγκρίσεώς τους ήταν ένα, ή διαφορά με τούς καμπίσιους, με όσους έμειναν στους κάμπους ύποδουλωμένοι στους βαρβάρους· οί άνυπότακτοι μόλις άνθιζε ή Άνοιξη έγκατέλειπαν τὰ χειμαδιά τους κι έφευγαν για τὰ ψηλά βουνά, «Τώρα Μαιιά, τώρα δροσιά, τώρ' άνοιξι κι άνθόνια,/ βγήκαν οί Βλάχοι 'στα βουνά, βγήκαν τὰ παλλικάρια», αποψάλλει το δημοτικό τραγούδι, στόν ύμνο της άνδρείας έρωμένης. Όποιος αισθανόταν παληκάρι έφευγε για τὰ ψηλά βουνά, όπως ό Βασίλης τόν δέκατο πέμπτο ή δέκατο έκτο αιώνα: «Μάνα μου 'γώ δέν κάθομαι νά γένω νοικοκύρης,/ νά κάμω άμπελοχώραφα, κοπέλια νά δουλεύουν,/ και νάμαι σκλάβος τών Τουρκών, κοπέλι τών σκυλλιώνε!/ Φέρε μου το βαρυνό σπαθί και τ' άλαφρό τουφέκι,/ Νά πεταχθώ 'σαν το πουλι 'ψηλά στα κορφοβούνια,/ Νά πάρω δίπλα τὰ βουνά νά περβατήσω λόγγους,/ Νά βρω 'λημέρια τών Κλεφτών, ιατάκια Καπετάνων./ Νά πάω νά βρω το Μάνταλο, νά σμίξω τόν Μπαστέκη»⁶⁴.

Πιο παραστατικά το ύπογραμμίζει ό ιστορικός της έπαναστάσεως Ιωάννης Φιλήμων, όταν γράφει για την διαφορά του ήθους τών όρεινών από τούς πεδινούς: «οί πρώτοι ζωηροί και κλίνοντες περισσότερον προς την έλευθερίαν και τόν πόλεμο· οί δεύτεροι εκλελυμένοι και άήθεις

⁶⁴ Σπυρίδωνος Ζαμπελίου, «Άσματα δημοτικά της Ελλάδος», σελ. 83, «Η άνδρεία έρωμένη», και σελ. 9, «Το παλλικάρι της Αναγεννήσεως», Κέρκυρα, 1852.

ώσεπιπολὺ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὄπλων»⁶⁵. Ἡ μουσικὴ ἀρμονία ἐμπνέει τὶς στιγμὲς ἀτομικῆς ἐξάρσεως καὶ συλλογικῆς ἀνατάσεως, ἡ ἐμμέλεια, ὡς ἀντιστάθμισμα τὶς περισσότερες φορές ἀπέναντι στὴν ὑποδούλωση τοῦ γένους καὶ στὰ δεινὰ τῆς καθημερινότητος σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο· τὸ ἐλεύθερο ἦθος τοὺς διατηρεῖται καὶ διαμορφώνει τὸν χαρακτήρα τοὺς, τὸν τρόπον τῆς ζωῆς τοὺς, τὴν ψυχολογία τοὺς. Οἱ ὄρεινοὶ ταλαντεύονται στὴν νοστροπία τοὺς, ἀπ’ τὴν ἐμμελῆ καὶ χαρίεσσα θεραπαινίδα, στὸν Οἰδίποδα καὶ στὸν Ἀριστείδη, ἀναλόγως πρὸς τὶς πολιτικὰ καταστάσεις, τὶς ἀναμετρήσεις μὲ τοὺς κατακτητῆς, ἀλλὰ ἀφήνουν σαφῆ καὶ ἀνεξίτηλα τὰ μουσικὰ ἴχνη τοὺς στοὺς ἀπογόνους τοὺς, τὴν ἀνάταση μὲ τὸ δῶρι μέλος, τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, μὲ πρῶτους τοὺς ἀγωνιστῆς τοῦ ’21· «τὸ χάραμα πῆρα/ τοῦ ἡλίου τὸν δρόμο,/ κρεμώντας τὴν λύρα/ τὴν δίκαιη στὸν ὦμο», ἀποψάλλει ὁ ἐθνικὸς ποιητῆς, καθὼς μὲ τὰ τραγοῦδια τοῦ καὶ μὲ τὰ δημοτικὰ δίδουν τὶς μάχες τοὺς οἱ ἀγωνιστῆς καὶ στήνουν τοὺς κύκλιους χοροὺς στὰ διαλείμματά τοὺς. Προστίθενται οἱ μνημῆες αὐτῆς σὶς παλαιότερες τῆς φυλογενέσεως καὶ τῆς ὄντογενέσεώς μας.

Ἡ ἄλλη παράμετρος τῶν ἐξελίξεων στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση καὶ ἡ ἄρδην ἀνατροπὴ τῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου· ὁ σημερινὸς ἐργαζόμενος εἶναι πλέον καὶ ἐρευνητῆς τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, καθὼς τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἐργασιῶν τοῦ περνάει μέσα ἀπ’ τὸ διαδίκτυο· τὸ κέντρο βάρους ἀπ’ τὸν ἐπιχειρηματία τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τὸν ἀπαράτνικο τοῦ σοσιαλισμοῦ περνάει στὸν ἀπλὸ ἐρευνητῆ, καθὼς αὐτὸς καὶ μόνον αὐτὸς ἔχει τὴν ἀνεση τῆς διερευνήσεως τῆς παγκοσμίου ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀξιολογήσεως τῶν ἀναγκῶν τῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀμέσου προσφορᾶς τῶν ὅποιων λύσεων ἀπαιτοῦνται. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ διάσταση τῆς παγκοσμιοποιήσεως, μὲ τὴν μετατροπὴ τῆς ἀνθρωπότητος σὲ μιὰ μικρὴ ἀγορὰ, κάτι ἀδιανόητο στὸ βιομηχανικὸ σύστημα· ξεκίνησε ὡς ἡ ἀποκορύφωση τῆς ἀμερικανικῆς κοσμοκρατορίας καὶ ἐξελίχθηκε στὴν πλήρη διάλυσή τῆς⁶⁶. Τὰ κριτήρια τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἐργαζομένου, τῆς δημιουργικότητός του, εἶναι πρῶτον καὶ κύριον ἡ ἰκανότης συνθέσεως τοῦ λόγου του, τῆς γλώσσης του, ἀλλὰ καὶ ὁ πολιτιστικὸς καὶ ἱστορικὸς πλοῦτος αὐτῆς· ἀποδεικνύεται στὴν πράξη, ὅτι ὅσο περισσότερο ἀξιοποιοῦνται τὰ κριτήρια αὐτά, τόσο ἐπιβάλλουν τὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός του στὸ σύνολο τῆς ζωῆς του, ὅπως καὶ στὸ ἦθος του, στὴν ψυχολογία του.

Ἡ ἀπεξάρτησις ἀπ’ τὰ δεσμὰ τῆς ἱερατικῆς καὶ ἱεραρχικῆς γνώσεως τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος συνοδεύεται πάντοτε ἀπ’ τὴν κατάκτησιν τῆς

⁶⁵ Ἰωάννου Φιλήμονος, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας», σελ. 35, Ἐν Ναυπλίᾳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Θ. Κονταξῆ καὶ Ν. Λουπάκη, 1834, καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 15, κ., ἐ.

⁶⁶ Ὅρα, «Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ σὶς διομολογήσεις».

μουσικῆς ἀρμονίας τοῦ ἑναρμονίου γένους, πρωτίστως εἰς τὸ προσωπικὸ ἦθος ἐκάστου καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν του πρακτικὴν· εἰς τὸν βαθμὸ τῆς ἀνακτῆσεως τοῦ ἐλευθέρου ἦθους καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς ἢ μουσικῆς ἀρμονία διαχέεται εἰς ὁλόκληρο τὸ σῶμα του, εἰς τὰς κινήσεις του, εἰς τὸ ὕφος του, ὅπως οἱ ἐμμελῶς παίζοντες, καθὼς ὁ ἐγκέφαλος, στὸ βαθμὸ τοῦ δυνατοῦ ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀρχικὴ ἀρμονία εἰς τὰς κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ὅσων ἔχουν διαταραχθεῖ ἀπὸ ἐξωτερικὴ αἰτία περισσότερο παρὰ ἀπὸ ἐθισμό. Τὸ τελευταῖο εἶναι τὸ δυσκολώτερο, ὁ ἐθισμὸς ὡς τρόπος ζωῆς ὀδηγεῖ στὸ «ἕξις δευτέρα φύσις», ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ αἰτία ἀντισταθμίζεται εὐκολώτερα, μὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐγγενεοῦς ἐμμελείας ἐκάστου, ὅπως «οἱ αὐστηροὶ καὶ χαρίεντες», ἀλλὰ «οἱ ἀνανδροὶ καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν», «χολὴν ἐμείν ὅταν ἑναρμόνιον ἀκούσωσιν», ὅπως λέει ὁ Ἀριστόξενος· εἶναι ὅσοι, «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως», κατὰ τὸν Ἰουλιανόν, ἢ μουσικὴ ἀρμονία εἶναι ἢ καθοριστικὴ διαφορά. Ἡ ἀπεξάρτησις ἀπ' τὰ ἰδεολογικὰ δεσμὰ εἶναι πάντοτε τὸ πρῶτο βῆμα, διότι πρῶτα ἀνακτᾷ ὁ πολίτης τὴν ἐλεύθερον πολιτικὴν πρακτικὴν του σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ὅπως ἴσως ποτε μέσα ἀπ' τὴν πολιτικὴν διεργασίαν, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκφράζεται ἢ ἐλευθέρως πολιτικὴ πρακτικὴ συνολικὰ εἰς τὴν πόλιν ἀπὸ κάθε ἐνεργὸ πολίτη· ὡς διαδικασία, ὡς ἐντελέχεια, ὡς λειτουργικότης εἰς τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν μετράει, καὶ ὄχι ὡς χρονικὴ διαδοχὴ, ὁ χρόνος δὲν ἔχει οὐδεμίαν σημασίαν...

Ἡ ἀναζητήσις τῆς ἀρμονίας τοῦ λόγου, εἰς περιόδους πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀνατάσεως, συνοδεύεται πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀνάκτησιν τῆς μουσικῆς ἀρμονίας καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, σὲ προσωπικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο· ἢ ἔκπτωσιν τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῶν ἐνεργῶν πολιτῶν σὲ ἀπράγμονες καὶ ἀχρεῖους ἄρχισε τὸν τέταρτον αἰῶνα καὶ ὁλοκληρώθηκε στὸ τέλος του: «Ὅστις ἀναγινώσκει τὴν ἱστορίαν ὄχι ὡς μυθιστορίαν, ἀλλ' ὡς ταμεῖον τῶν περασμένων ἀνθρωπίνων πράξεων, διὰ νὰ μάθῃ ἀπὸ αὐτὴν πῶς ἔχει νὰ κρίνῃ τὰς παρούσας, καὶ νὰ προεικάζῃ τὰς μελλούσας, θέλει σημειώσῃ ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, ὅταν οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπολέμουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, οἱ Ἕλληνας διέστρεφαν καὶ τὴν Ῥητορικὴν καὶ τὴν Γραμματικὴν, καὶ τὰ ἦθη των, συνεριζόμενοι τίς τῶν ἄλλων νὰ φανῇ ἀναξιώτερος ἐλευθερίας. Ἄν ἀπὸ ταύτας τὰς διαφθοράς, ἀυξηθείσας ἀπὸ τοὺς μετέπειτα ἀπὸ τὸ κακὸν εἰς τὸ χειρότερον, ἐπροξενήθη ἢ πτώσις τῆς Ἑλλάδος, φανερόν ὅτι ἀπὸ τὰ ἐναντία μέλλει νὰ γεννηθῇ ἢ ἀνάστασις αὐτῆς, καὶ ἂν μύριοι τοῦ γένους κατήγοροι προφητεύσωσιν τὸ ἐναντίον. Ἐκεῖνοι ἔφθειραν τὰ ὀρθά, ἔωσόν τὰ φάνισαν ὁλότελα· οἱ ἀπόγονοὶ των σήμερον καταγίνονται νὰ διορθώσωσιν τὰ φθαρμένα, καὶ προβαίνουσιν ἀπὸ τὸ καλλὸν εἰς τὸ

κάλλιον. Ἡ εἶναι βέβαιον ὅτι ἐνεργεῖται τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀναγέννησις, ἢ δὲν εἶναι τίποτε βέβαιον εἰς τὸν κόσμον»⁶⁷.

Μακρὰ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν μέγαν Ἕλληνα καὶ διδάσκαλον τοῦ γένους, ἀλλὰ εἶναι ἐπίκαιρες οἱ παρατηρήσεις του καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν μας, ὅσο ἴσως ποτὲ ἄλλοτε, διότι ἡ παρακμὴ τῆς δημοκρατίας καὶ ἡ ἐξαχρείωσις τῆς σοσιαλιστικῆς ἐξουσίας τῆς τριακονταετίας συνοδεύθηκε καὶ ἀπ' τὴν συστηματικώτερη προσπάθεια ἀφελθισμοῦ, μὲ τὴν διαστροφὴν τῆς γλώσσης μας, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε στὴν τρισχιλιετὴ τουλάχιστον ἱστορία μας. Προσθέτει ὁ μέγαν κλασικὸς φιλόλογος, «Καθὼς περὶ ἐκάστου κατὰ μέρος ἀνθρώπου εἶναι ἀληθὲς τό,

Ἄνδρὸς χαρακτὴρ ἐκ λόγου γνωρίζεται,

τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὀλοκλήρου τινὸς ἔθνους ὁ χαρακτὴρ ἀπὸ τὴν γλώσσαν του γνωρίζεται»⁶⁸. Εἰς τὸ ἦθος ἀναφέρεται, εἰς τὸ «ἐμμελῶς παίζοντες» τοῦ Ἀριστοτέλους, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὸ ὑπογραμμίζει· εἶχε ἀλλάξει τὸ ἦθος τῶν Ἑλλήνων στὶς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος καὶ προχώρησαν καὶ εἰς τὴν διόρθωσιν τῆς γλώσσης των. Ἡ καθαρεύουσα, ὡς συνέχεια τῆς λογίας γλώσσης, ἦταν πρῶξις πολιτικὴ, διότι ἐπιδίωκαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ ὅλα τὰ δεινὰ τῆς σκλαβιάς, μὲ πρῶτο τὴν ἀποβολὴν τῶν τουρκικῶν καὶ ἄλλων λέξεων ἀπ' τὸ λεξιλόγιόν τους ὡς ἔκφρασις τῆς δουλικῆς νοοτροπίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάκτησιν τοῦ ἐλευθέρου ἦθους των, ταυτισμένου ἀπολύτως μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν· ἡ κάθαρσις ἔγινε, ἀλλὰ παρενεβλήθησαν καὶ ἄλλα γεγονότα, οἱ ἀκρότητές της, ἀλλὰ καὶ τὸ κίνημα τῶν δημοτικιστῶν, μὲ τὴν πολιτικὴν του διάστασιν· ταυτοχρόνως ταυτίσθηκε αὐτὸ μὲ τὴν ἔννοια τῆς προόδου στὴ Δύση καὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος, ὡς τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, δηλαδὴ τῆς μονοσημάντου λογικῆς καὶ τῆς ἀπολύτου ἐξαχρείωσεως τοῦ ἀνθρώπου. Γνωστὰ αὐτά...

Ἡ ἀνάκτησις τοῦ ἐλευθέρου ἦθους συνοδεύεται καὶ ἀπ' τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν τῆς γλώσσης, τουλάχιστον εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀφοῦ ἄλλωστε οἱ Ἕλληνες εἶναι τὸ ἀντικείμενόν μας· οἱ δημοτικιστὲς τὰ ἔσβησαν αὐτὰ καὶ ἔμειναν προσηλωμένοι στὴν ἀριστερὴν ἰδεολογίαν, δηλαδὴ ἔγινε ἡ μετάπλασις τῆς ἐξαρτήσεως ἀπ' τὸν σουλτάνον στὴν λυτρωτικὴν ἰδεολογίαν, καπιταλιστικὴν ἢ κομμουνιστικὴν, προοδευτικὴν ἢ ἀντιδραστικὴν, ἀλλὰ χωρὶς οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἱστορικὴν πορεία τοῦ γένους καὶ τῆς γλώσσης του· ἀπλὴ παραλλαγή εἶναι οἱ θεωρίαι τους

⁶⁷ Ἀδαμαντίου Κοραΐ, «Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς», «Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἰσοκράτους», ἔκδοσις, «Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης», σελ. 271, ὑπόσημ, Ἀθῆναι, 1984, καὶ ἄ., σελ. 10, 19, 25, 43.

⁶⁸ Αὐτόθι, «Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», σελ. 52, καὶ ἄ. σελ. 15, καὶ «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸν στὶς διομολογήσεις», σελ. 29, κ. ἑ.

τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τοῦ Μὰξ Βέμπερ, στὰ πλαίσια τοῦ κλειστοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος. Οἱ ἰσοτίμες σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς θεοὺς τοὺς ἀπαλείφθηκαν τεχνηέντως κι ἀντικαταστάθηκαν μὲ τὴν ἀπόλυτη προσήλωση στοὺς νέους θεοὺς, μὲ τελευταίους τοὺς ἀτλαντικούς κερδοσκόπους, ἀπλῆ μετεξέλιξη εἶναι αὐτά, μὲ μονοσήμαντη λογική, καὶ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἀναπαραγωγή τῆς δουλικῆς σκέψεως.

Ἐδέχοντο οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὸν Ὅμηρον, μόνον ἰσοτίμους σχέσεις πρὸς τοὺς πιστοὺς τους, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως ἔπλασε ὁ θεῖος ποιητὴς εἰς τὰ ἔπη του τὰς ἰσοτίμους σχέσεις θεῶν καὶ ἀνθρώπων καὶ παρέμεινε εἰς τοὺς Ἑλληνας ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς παιδεύσεώς των· στὴν καθημερινή τους συμπεριφορὰ δὲν ὑπῆρχε καμμία διαφορὰ, μόνον τοὺς οἱ βασιλεῖς φοροῦν τὶς πανοπλίαις τους, χωρὶς ὑπηρέτες, θεράποντες ἢ δούλους, -ἢ λέξις δοῦλος δὲν ὑπάρχει στὸν Ὅμηρο, παρὰ μόνον ἢ δουλοσύνη, εἰς τὴν Ὀδύσειαν, χ423, «μνηστηροφονία», ὅταν ἀπαντᾷ ἡ Εὐρύκλεια στὸν Ὀδυσσεύα γιὰ τὶς δουλειῆς τῶν γυναικῶν στὰ ἀνάκτορα τῆς Ἰθάκης, «καὶ δουλοσύνην ἀνέχεσθαι»-, μόνον τοὺς ντύνονται κι οἱ θεοὶ, ζεύουν τοὺς ἵππους στὰ ἄρματα, ταξειδεύουν στὸν οὐρανό, ἀκόμη καὶ οἱ θέαινες. Ἡ αὐτενέργεια, ὡς αὐτόνομος δρᾶσις, χαρακτηρίζει θεοὺς καὶ ἀνθρώπους· καὶ στὴν περίοδο τοῦ Βυζαντίου μόνον τοὺς ντύνονταν οἱ βασιλεῖς κι ἔκαναν τὶς προσωπικῆς τους δουλειῆς, χωρὶς τὴν βοήθεια τῶν ὑπηρετῶν, ἐνῶ τὰ ἐνδαιτήματα τῆς βασιλείας ἦταν ἀπαραβάτα γιὰ ὅλους, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Ἀπ' τὴν δυναστεία τῶν Κομνηνῶν, μετὰ τοὺς γάμους μὲ δυτικὲς πριγκίπισσες, μὲ ἀποκορύφωση στὶς Σταυροφορίες, ἄλλαξε ἡ ἐθιμοτυπία καὶ στὴν βασιλεύουσα.

Στὴν καθημερινή ζωὴ τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου δὲν εἶχαν ἀλλάξει πολλὰ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα· ὁ «Τιμαρίων» δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπ' τοὺς «Βατράχους», ὅπως ἀπεικονίζει τὴν καθημερινή ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, ἐνῶ τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος εἰς τὰς «Παρεκβολὰς» εἰς τὸν Ὅμηρον. Τὰ σχόλια εἰς τὴν «Διὸς ἀπάτην» εἶναι χαρακτηριστικά, ἀλλὰ ἰδιαίτερος εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς θεῶν τε ἀνθρώπων τε· αἱ παρεκβολαὶ εἶναι αἱ προφορικαὶ παραδόσεις εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὶς ὁποῖες παρακολουθοῦσαν οἱ φοιτητὲς ὅλων τῶν σχολῶν καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκτὸς Πανεπιστημίου· ἦταν ἀντικείμενο συζητήσεων καὶ ἐμμέσου διδασκαλίας γιὰ ὀλόκληρη τὴν κοινωνία τῆς βασιλεύουσας καὶ τῆς αὐτοκρατορίας. Ὅταν ὁ μέγας Ἑλληνιστὴς λέει: «Ἐνταῦθα δὲ διήγησιν ἐρωτικὴν ἐκθεῖς Ὅμηρος καὶ ἱστορίας ὁμοίας ἐγκαταμίγνυσι, τῷ ἀκροτάτῳ μύθῳ παραπλέκων σύντομα διηγήματα. ἐν οἷς ὁ Ζεὺς δεικνὺς ἑαυτὸν ἀξιέραστον παρατίθεται πολλοὺς ἐρωτας ἑαυτοῦ, τοὺς μὲν ὁμογενεῖς, τοὺς δὲ καὶ ἐπὶ θνηταῖς γυναιξί. ταῦτα δὲ λέγει ὡς οἷα κλαπεῖς

ἤδη τὸν νοῦν ὑπὸ τοῦ κεστοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἐφ' οἷς οὐκ ἔδει σεμνυνόμενος ἀφελῶς καὶ ἀπλούστερον. διὸ καὶ τὸ τῶν ὀδόντων ἔρκος ἀνοιξας ἀφήσι φεύγειν ἐκεῖθεν λόγοι οὐκ εὐγενεῖς, ἔρωτα παθῶν ἄτοπον. ἀνὴρ γὰρ φιλεῖν μὲν τὴν ἰδίαν ἀκοιτιν καὶ ἀγαπᾶν καὶ ὁμονοητικῶς ἔχειν πρὸς αὐτὴν ἢ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον λέγοιτο ἄν, ἐρᾶν δὲ οὐ· ἔρως γὰρ τῶν μὴ ἐν ἐξουσία μηδὲ ἐφ' ἡμῖν, ἐπιθυμίας ὧν ὑπερβολὴ ἐπὶ τῶν μὴ πάνυ παρ' ἡμῖν ὄντων»⁶⁹. Ὁ μέγας θεὸς συμπεριφέρεται σὰν ἀφελῆς καὶ ἐρωτύλος νεανίας, μπροστὰ στὰ κάλλη τῆς συζύγου του, σὰν νὰ μὴν τὴν ἔχει ξαναδεῖ ἢ νὰ μὴν τὰ ἔχει ἀπολαύσει καὶ νὰ θέλει νὰ τὴν ἐντυπωσιάσει, ἀλλὰ δὲν κατάλαβε τίποτα ἀπ' τὴν ἀπάτη τῆς Ἥρας· δολοφρονέουσα αὐτὴ τὰ δέχεται ὑπομειδιούσα, καὶ περιφρονητικὰ πρὸς αὐτόν, ἔδειχνε ὅτι τὸν ἔχει τοῦ χεριοῦ της. Ἄς μὴν ἐπαναλάβουμε τὰ σχόλια, οἱ παραδόσεις τοῦ Ἑλληνιστοῦ ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι καταγράφουν τὴν κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἔρωτα καὶ τὶς συζυγικὲς σχέσεις στὴν κοινωνία του.

Μᾶς λέει ὅτι ὁ Ὅμηρος παραθέτει ἐρωτικὴ διήγηση καὶ ἀναμιγνύει παρόμοιες ἱστορίες, εἰς τὸν κεντρικὸ μῦθο πλέκων ἄλλα σύντομα διηγήματα. εἰς τὰ ὅποια ὁ Ζεὺς παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του ὡς μεγάλο ἐραστή –λὲς καὶ δὲν τὸν ἤξερε ἢ Ἥρα, τί κουμάσι ἦτανε! ὁ ἀγκυλομήτης!- ἄλλους μὲν μὲ ὁμογενεῖς, μὲ θεές, ἄλλους δὲ μὲ θνητὲς γυναῖκες. αὐτὰ δὲ ὅπως τὰ λέει δείχνει νὰ ἔχει χάσει τὸ μυαλό του ἀπ' τὸν κεστό ἱμάντα καὶ νὰ μιλάει γιὰ ὅσα δὲν πρέπει, μὲ ἀφέλεια καὶ ἀπλοϊκότητα. διὰ τοῦτο καὶ μόλις ἀνοιξε τὸ στόμα του, ἄφησε νὰ τοῦ ξεφύγουν ὄχι εὐγενικὰ λόγια, ἐπειδὴ τὸν χτύπησε παράλογος ἔρωτας. ὁ ἄνδρας πρέπει νὰ αἰσθάνεται μὲν στοργὴ γιὰ τὴν γυναῖκα του καὶ νὰ τὴν ἀγαπᾶ καὶ νὰ ἔχει ὁμοψυχία μαζί της, ἢ ὅπως ἀλλιῶς καὶ νὰ τὸ πει κανεῖς, ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα νὰ αἰσθάνεται καὶ ἔρωτα· διότι ὁ ἔρως ἐμπνέεται μόνο πρὸς ὅσους δὲν ἔχουν σχέσεις ἐξουσίας, οὔτε βρίσκονται κάτω ἀπ' τὸν ἄνδρα, διότι εἶναι ἀνώτερη ἔκφραση ἐπιθυμίας πρὸς ὅποιους δὲν εἶναι παντελῶς σὲ σχέση ἐξαρτήσεως ἀπέναντί μας. Ὁ σχολιασμός του ἔχει ἐνδιαφέρον, «τοῖς ἀστείοις σπουδαῖα παραμιγνύς», ἀναφέρει γιὰ τὶς ἴδιες σκηνές, «τῶ ἀκροτάτῳ μύθῳ μυθικὰ παραπλέκων σύντομα διηγήματα», προσθέτει. Ἐξαντλητικὸς εἰς τὰ ἐρωτικὰ καὶ συζυγικὰ ὁ Εὐστάθιος· εἰς τὴν «Ὀπλοποιῖαν», διερευνᾷ τὰ περὶ μουσικῆς, ἀλλὰ αὐτὰ, ἄλλη παρεκβολή...

Αἱ παραδόσεις δίδονται εἰς τὴν βασιλεύουσαν στὸ τέλος τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ὅταν εἶχαν ἀρχίσει ἤδη οἱ Σταυροφορίες καὶ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς ἦταν διάχυτος στὸν χριστιανικὸ καὶ ἰσλαμικὸ κόσμον, μὲ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μεταξύ τους· γνώριζαν γιὰ τὸν ἰνδικὸ καὶ κινεζικὸ πολιτισμὸ, ἀλλὰ δὲν εἶχαν πολλὰ σχέσεις μὲ αὐτούς, πλὴν τῶν καθαρὰ ἐμπορικῶν. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦταν τὸ οἰκονομικὸ, ἐμπορικὸ, πολιτιστικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τῆς γνωστῆς ἀνθρωπότητος, μὲ κύριο

⁶⁹ Εὐσταθίου, ὁ., ἀ., 988,26-30, καὶ ὄρα ἀ.,σελ. 6, κ., ἐ..

συνεκτικό δεσμό του πολυεθνικού πληθυσμού της τήν Ὁρθοδοξία καί τήν ἑλληνική γλῶσσα· ἦταν θρησκευτικό κράτος καί ὁ Εὐστάθιος, ὡς καθηγητής του Πανεπιστημίου, ἦταν γνωστός γιά τήν μόρφωσή του καί σοφός, μέ ἀπήχηση στήν κοινωνία τῆς βασιλευσύσης· εἶχε ἀναδειχθεῖ μάλιστα σέ πρύτανη, κατά τήν διαβάθμιση τῆς ἐποχῆς μας, του μεγαλύτερου Πανεπιστημίου του τότε γνωστοῦ κόσμου, μέ φοιτητές ἀπό ὀλόκληρη τήν αὐτοκρατορία καί ἀπό ἄλλες χῶρες. Οἱ παραδόσεις του διαχέονταν σέ ὅλους σχεδόν στήν πρωτεύουσα καί στήν ἐπαρχία καί προσέθεταν στό κύρος του. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ὅτι ἡ θύραθεν παιδεία ἦταν ἀναπόσπαστος θεσμός τῆς Ὁρθοδοξίας, δηλαδή, ἐκτός τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας καί ἐντός τῆς μονῆς ἀκόμη, ἐπιτρεπόταν ἡ ἀναζήτηση, ἀνάγνωση καί διδασκαλία, τῆς ὁποίας ἄλλης γνώσεως καί περισσότερο τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας· αὐτό ἔκανε συστηματικά ὁ Εὐστάθιος. Ἄλλωστε αἱ «Παρεκβολαί» εἶναι μελέτη καί παρουσίαση του ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καί του τρόπου ζωῆς του γένους, μέσα ἀπ' τήν διδασκαλία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν· ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ γενάρχης του Ἑλληνισμοῦ, κι ὁ Ἑλληνισμός ἐπιβίωσε τρεῖς χιλιάδες χρόνια, διότι ἔχει τὸν Ὅμηρο, ὡς βάσιν τῆς παιδείας του, τῆς παιδεύσεώς του καί τῆς ζωῆς του.

Ὁ Εὐστάθιος ἀκολούθησε τήν μοναστική ζωή, ἀλλά ἐπεδόθη συστηματικά εἰς τήν θύραθεν παιδείαν κι ἔγραψε σχόλια, πέραν τῶν «Παρεκβολῶν», εἰς τὸν Πίνδαρον, εἰς τὸν Διονύσιον τὸν γεωγράφον καί εἰς τὸν ὕμνον τῆς Πεντηκοστῆς του Ἰωάννου του Δαμασκηνοῦ, ἀλλὰ καί τήν ἱστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς, ὅπως τὴν ἔζησε ὡς Ἀρχιεπισκοπός της, τὸ 1185 μ. Χ. Ἐγραψε ὁμως καί κατὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῶν μοναστηρίων στήν ἐποχὴ του καί τῆς ἐξαχρειώσεως τῶν μοναχῶν. Παρενθετικά ἀναφέρονται αὐτά, διότι ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐμμονὴ του Ἀρχιεπισκόπου εἰς τὴν διατήρησιν του ἐλευθέρου ἤθους τῶν πολιτῶν· ἦταν ὁ μέγας Ἑλληνιστὴς ἕνας ἀπ' τοὺς πολλοὺς ἐπωνύμους καί τοὺς πολλαπλασίους ἀνωνύμους οἱ ὁποῖοι διατήρησαν ζωντανὸ τὸ «ἐμπύρευμά τι σμικρὸν» καί μεταλαμπάδευσαν στὰ ψηλὰ βουνὰ τὸ ἐλεύθερο ἤθος· ἡ μεταλαμπάδευσις συνεχίζεται, παρὰ τις ταλαντεύσεις τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν τῆς τριακονταετίας. Ἡ ἀνάτασις του γένους συμπληρώνεται κι ἀπ' τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση, μέ τὴν ἀνάδειξη τῆς δημιουργικότητος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς τῆς πλέον ἐνδεικτικῆς διὰ τοὺς ἐρευνητὰς τῆς ἐποχῆς μας· ἀποδέχεται, προὑποθέτει καί ἀπαιτεῖ ἐλεύθερο ἤθος ἢ ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητος...

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καλαμάκι, Καισαριανή,
Ἰούλιος, Αὐγούστος 2013

